

Witold Borysiak

Testament na statku morskim lub powietrznym *de lege lata* i *de lege ferenda* w prawie polskim na tle porównawczym¹

*Last wills made on board a ship or an aircraft de lege lata
and de lege ferenda in Polish law in comparative perspective*

Abstract

A will made on board a ship or an aircraft (often referred to as travel will) is regulated in Polish law in Article 953 of the Polish Civil Code of 1964. Since this regulation has never been applied in practice and because of interpretative doubts related to it, as well as the standards of conduct of the Polish carriers, unaware of the existence of this type of will, the Polish literature suggests that it should be removed from the Civil Code. Also, a proposal by the Polish government from 2022 provides for the removal of this type of will from the Civil Code.

The removal of the travel will from the Civil Code may be supported by arguments derived from comparative law. A number of European legislations contain forms of wills that can only be drawn up while travelling on a ship (more often) or by aircraft (less often). However, they are criticized in the literature. Emphasis is placed on the fact that wills of this nature are not used in practice, and arguments are presented referring to the lack of economic rationality of this solution. Moreover, a comparative analysis shows first of all that the creation of the possibility to draw up a will in a specific form for persons travelling by sea or air is not obvious. There are no obstacles preventing a traveller from drawing up such a will on board a ship or an aircraft in holographic form, or to draw up a will in public form (e.g. in the notary's office) before starting the voyage. On the other hand, in cases of emergency it is admissible to draw up a will in a specific form (e.g. an oral will). In practice, in emergency situations involving a shipwreck or a plane crash, in most cases a travel will drawn up on paper will be destroyed.

Keywords: inheritance law, special will, will on a ship or aircraft, travel will, comparative law

Dr Witold Borysiak, Wydział Prawa i Administracji Uniwersytetu Warszawskiego oraz Instytut Wymiaru Sprawiedliwości, Polska, ORCID: 0000-0002-9106-5576, e-mail: w.borysiak@wpia.uw.edu.pl

Data zgłoszenia tekstu przez autora: 29.12.2022 r.; data zaakceptowania do publikacji: 1.03.2023 r.

¹ Artykuł ten powstał na bazie raportu: W. Borysiak, *Przyszłość testamentów szczególnych w prawie polskim na tle porównawczym*, Warszawa 2021, s. 1–124, dostępnego na stronie internetowej Instytutu Wymiaru Sprawiedliwości: <https://iws.gov.pl/analizy-i-raporty/raporty/>.

Streszczenie

Testament na statku morskim lub powietrznym, określany często jako testament podróżny, uregulowany jest w prawie polskim w art. 953 Kodeksu cywilnego. W doktrynie postuluje się jednak jego usunięcie z Kodeksu cywilnego ze względu na brak zastosowania tej regulacji w praktyce, wątpliwości interpretacyjne z nią związane, a także standardy postępowania polskich przewoźników nieświadomych jej istnienia. Także rządowy projekt nowelizacji Kodeksu cywilnego z 7.10.2022 r. przewiduje uchylenie tej formy testamentu szczególnego.

Za usunięciem testamentu podróżnego z Kodeksu cywilnego mogą przemawiać argumenty wyprowadzane z prawa porównawczego. W wielu ustawodawstwach europejskich występują formy testamentów, których sporządzenie jest możliwe jedynie podczas podróży na statkach morskich (częściej) lub powietrznych (rzadziej). Ich ocena jest jednak na tle tych systemów prawnych negatywna. Są one także wielokrotnie krytykowane w literaturze. Podkreśla się fakt „wyjścia z użycia” w praktyce testamentów w tej formie oraz wskazuje na argumenty odwołujące się do braku ekonomicznej racjonalności tego rozwiązania. Analiza porównawcza uwiadamia jednak przede wszystkim to, że stworzenie możliwości sporządzenia testamentu w szczególnej formie dla osób podróżujących drogą morską lub powietrzną nie jest oczywiste. Nic nie stoi bowiem na przeszkodzie temu, aby podróżny sporządził taki testament na pokładzie statku morskiego lub powietrznego w formie własnoręcznej, a gdyby chciał sporządzić testament w formie publicznej, udałby się np. do notariusza przed wyruszeniem w podróż. W wypadkach zaś nagłych i zagrażających życiu nie jest wyłączone sporządzenie przez takie osoby testamentu szczególnego w formie ustnej. Ponadto w rzeczywistości kryzysowych sytuacjach związanych z zatonięciem statku lub katastrofą samolotu w praktyce testament podróżny sporządzony na papierze w większości przypadków zostanie zniszczony.

Słowa kluczowe: prawo spadkowe, testament szczególny, testament na statku morskim lub powietrznym, testament podróżny, prawo porównawcze

1. Wprowadzenie

Za testamenty szczególne uważa się zazwyczaj w danym systemie prawnym jedynie te formy testamentów, których możliwość sporządzenia uzależniona jest w jakiś sposób od zaistnienia szczególnych okoliczności (zazwyczaj wtedy, kiedy następuje zagrożenie życia testatora lub istnieje niemożliwość bądź utrudnienia w sporządzeniu testamentu w formie zwykłej). Testamenty te są zwykle subsydiarne w stosunku do zwykłych form testamentu (w tym znaczeniu, że możliwość ich sporządzenia pojawia się, jeżeli testator wskutek zaistnienia takich szczególnych okoliczności jest pozbawiony możliwości testowania w jednej z form zwykłych). Jedną z takich form testamentu szczególnego jest testament sporządzany podczas podróży na statku morskim lub powietrznym² uregulowany w prawie polskim w art. 953 Kodeksu cywilnego³, któremu poświęcone będzie niniejsze opracowanie.

Poza wyjątkiem w postaci testamentu ustnego w Polsce przez wiele lat nie toczyła się szersza dyskusja nad ewentualnymi zmianami uregulowanych w Kodeksie cywilnym form testamentów szczególnych. Jeszcze na początku XXI w. głosy w tym zakresie, choć występowały, były dość odosobnione⁴ i miały często charakter publicystyczny⁵.

W ostatnich latach tematyka form testamentu, w tym testamentów szczególnych, staje się przedmiotem szerszego zainteresowania doktryny⁶. Dotyczy to nie tylko

² Dalej testament podrózny.

³ Ustawa z 23.04.1964 r. – Kodeks cywilny (tekst jedn.: Dz.U. z 2022 r. poz. 1360 ze zm.) – dalej k.c.

⁴ Zob. K. Osajda, *Wpływ rozwoju techniki na uregulowanie formy testamentu – rozważania de lege ferenda*, „Rejent” 2010/5, s. 55–67; M. Załucki, *Współczesne tendencje rozwoju dziedziczenia testamentowego – czyli nie tylko o potrzebie wprowadzenia wideotestamentu do nowego Kodeksu cywilnego*, „Roczniki Nauk Prawnych” 2012/22(2), s. 39–52. Por. też uwagi, które czynił Fryderyk Zoll (F. Zoll, *Testamentary Formalities in Poland*, [w:] *Comparative Succession Law*, t. 1, *Testamentary Formalities*, red. K.G.C. Reid, M.J. de Waal, R. Zimmermann, Oxford 2011, s. 281).

⁵ Zob. K. Osajda, *Testamenty XXI wieku: mistyczny, elektroniczny, cyfrowy na CD lub DVD*, „Rzeczpospolita” z 31.10.2005 r. (2005/255), dodatek „Prawo co Dnia”.

⁶ Zob. J. Rudnicki, *Rola formy testamentu. Uwagi na tle porównawczym*, „Forum Prawnicze” 2013/2, s. 35–44; B. Kucia, *Forma testamentu w systemach common law*, Warszawa 2016, s. 219–221; A. Pabín, *Testament jako akt sformalizowany – uwagi w sprawie przyszłego kształtu regulacji dotyczących formy rozrządzeń testamentowych*, „Studia Prawnicze” 2016/1, s. 91–125; M. Załucki, *Forma testamentu w perspektywie rekodyfikacji polskiego prawa spadkowego. Czas na rewolucję?*, „Państwo i Prawo” 2017/3, s. 31–49; M. Załucki, *Uwagi w sprawie wykorzystania nowych technologii dla rozrządzeń na wypadek śmierci w trakcie zagrożenia życia w podróży*, [w:] *Prawne aspekty podróży i turystyki – historia i współczesność. Prace poświęcone pamięci profesora Janusza Sondla*, red. P. Cybula, Kraków 2018, s. 639–646; K.W. Rozum, *Testamenty szczególnie pięćdziesiąt lat po ich wprowadzeniu – pytanie o konieczność rewizji norm*, [w:] *Testament w prawie polskim – wybrane problemy*, red. E. Kabza, K. Krupa-Lipińska, Toruń 2018, s. 269–289. Por. też uwagi poczynione w publikacjach: A. Pytel, *Testament w formie elektronicznego dokumentu opatrzonego kwalifikowanym podpisem elektronicznym*, „Monitor Prawniczy” 2018/14, s. 761–773; K. Sikora, *Technologie biometryczne sposobem uwspółcześnienia przepisów o formie testamentu holograficznego*, „Studia Prawnicze. Rozprawy i Materiały” 2020/2, s. 213–221.

najczęściej występującego w praktyce testamentu ustnego⁷, lecz także testamentu wojskowego⁸ oraz właśnie testamentu podróznego⁹.

Regulacja testamentu podróznego nie ulegała zmianom od chwili wejścia w życie Kodeksu cywilnego. Wzbudza ona jednak liczne wątpliwości co do jej dalszego zastosowania w praktyce oraz jej adekwatności społecznej (niejako „zapotrzebowania społecznego na nią”) po prawie 60 latach od chwili wejścia w życie Kodeksu cywilnego. W doktrynie wskazuje się, że testament ten jest „praktycznie martwą instytucją”¹⁰ i nie występuje w praktyce¹¹. Ponadto jest to forma dla potencjalnych testatorów niebezpieczna „ze względu na wątpliwości interpretacyjne” z nią związane¹². W doktrynie postuluje się stąd nawet nie tyle jego usunięcie¹³, ile „jak najszybsze usunięcie”¹⁴. Wskazuje się też, że osoba znajdująca się na statku morskim lub powietrznym właściwie zawsze ma możliwość sporządzenia testamentu holograficznego¹⁵.

Wskazuje się także, że uregulowanie tej formy testamentu szczególnego wynikało z przeświadczenia o podwyższonym niebezpieczeństwie związanym

⁷ Zob. W. Borysiak, *Testament ustny de lege ferenda w świetle badań empirycznych i prawnoporównawczych*, [w:] *Testament w prawie polskim – wybrane problemy*, red. E. Kabza, K. Krupa-Lipińska, Toruń 2018, s. 21–44 oraz podaną tam literaturę. Por. też B. Kucia, *Przesłanka „istnienia obawy rychłej śmierci spadkodawcy” – uwagi de lege lata i de lege ferenda*, „Rejent” 2012/12, s. 107–109; K. Pol, *O przyszłości testamentu ustnego*, [w:] *Europeizacja prawa spadkowego – aktualne tendencje*, red. K.A. Dadańska, Szczecin 2016, s. 44–47.

⁸ Zob. J. Rudnicki, *Testament żołnierski i testamenty wojskowe w europejskiej tradycji prawnej*, Kraków 2015; P. Budner, *Ewolucja testamentu wojskowego w prawie polskim*, [w:] *Testament w prawie polskim – wybrane problemy*, red. E. Kabza, K. Krupa-Lipińska, Toruń 2018, s. 45–57; K. Jankowa, N. Tomczyk, *Testament wojskowy*, [w:] *Testament w prawie polskim – wybrane problemy*, red. E. Kabza, K. Krupa-Lipińska, Toruń 2018, s. 135–145.

⁹ Zob. P. Cybula, *Testament podrózny de lege lata i de lege ferenda (zagadnienia wybrane)*, [w:] *50 lat kodeksu cywilnego. Perspektywy rekodyfikacji*, red. P. Stec, M. Załucki, Warszawa 2015, s. 385–399; K.W. Rozum, *Testamenty...*, [w:] *Testament w prawie...*, s. 277–281; M. Załucki, *Uwagi...*, [w:] *Prawne aspekty...*, s. 644–646.

¹⁰ K. Osajda, [w:] *Komentarze Prawa Prywatnego*, t. 4a, *Kodeks cywilny. Komentarz. Spadki*, red. K. Osajda, Warszawa 2019, art. 953, pkt I. Tak też J. Haberko, [w:] *Kodeks cywilny*, t. 3, *Komentarz. Art. 627–1088*, red. M. Gutowski, Warszawa 2022, art. 953, nb 2.

¹¹ P. Cybula, *Testament...*, [w:] *50 lat kodeksu...*, s. 390; A. Pabin, *Testament...*, s. 110; K.W. Rozum, *Testamenty...*, [w:] *Testament w prawie...*, s. 279; P. Książak, *Prawo spadkowe*, Warszawa 2017, s. 218, nb 237; K. Osajda, [w:] *Komentarze...*, t. 4a, *Kodeks...*, art. 953, pkt I, art. 953, nt 23; M. Załucki, *Forma...*, s. 37; M. Załucki, *Współczesne...*, s. 40 i 41; M. Załucki, [w:] *Kodeks cywilny. Komentarz*, red. M. Załucki, Warszawa 2020, art. 953, nb 5 („W praktyce nie jest to zresztą konstrukcja wykorzystywana”); J. Kuźmicka-Sulikowska, [w:] *Kodeks cywilny. Komentarz*, red. E. Gniewek, P. Machnikowski, Warszawa 2021, art. 953, nb 4; M. Maciejewska-Szałas, [w:] *Kodeks cywilny. Komentarz*, red. M. Balwicka-Szczyrba, A. Sylwestrzak, Warszawa 2022, art. 953, nb 5.

¹² K. Osajda, [w:] *Komentarze...*, t. 4a, *Kodeks...*, art. 953, pkt I.

¹³ Tak np. B. Kucia, *Forma...*, s. 220; A. Pabin, *Testament...*, s. 110 i 125; M. Pazdan, *Prawo spadkowe*, [w:] *Zielona Księga. Optymalna wizja Kodeksu cywilnego Rzeczypospolitej Polskiej*, red. Z. Radwański, Warszawa 2006, s. 194. Ewentualnie w doktrynie postulowane jest złagodzenie wymogów formalnych tego testamentu – por. J. Haberko, [w:] *Kodeks...*, t. 3, *Komentarz...*, art. 953, nb 2.

¹⁴ K. Osajda, [w:] *Komentarze...*, t. 4a, *Kodeks...*, art. 953, pkt I. Por. też uwagi *de lege ferenda*, które czyni Piotr Cybula (P. Cybula, *Testament...*, [w:] *50 lat kodeksu...*, s. 398–399).

¹⁵ E. Skowrońska, *Forma testamentu w prawie polskim*, Warszawa 1991, s. 117. W tym też kierunku: B. Kucia, *Forma...*, s. 220; J. Turłukowski, *Sporządzenie testamentu w praktyce*, Warszawa 2009, s. 192.

z podróżowaniem statkiem morskim lub powietrznym¹⁶, a „we współczesnym, bardzo mobilnym świecie to *ratio legis* nie ma już sensu”¹⁷. Zauważyć zresztą należy, że wśród przesłanek tego testamentu brak jest zarówno obawy rychłej śmierci, jak i niemożności sporządzenia testamentu w formie zwykłej, co – zdaniem niektórych autorów – potwierdza zrównanie przez ustawodawcę uzasadnionej obawy rychłej śmierci z każdą podróżą statkiem morskim lub powietrznym¹⁸. Takie założenie może być współcześnie uznane za anachronizm¹⁹. Rodzi to też złośliwe pytanie, dlaczego takiego testamentu nie może sporządzić osoba wsiadająca jako pasażer do autobusu jadącego w długą międzynarodową podróż albo nawet kierowca samochodu osobowego²⁰ lub ciężarowego udający się na taką samą trasę, skoro w obu tych przypadkach statystyczne ryzyko wypadku (i w wyniku tego – śmierci) jest zdecydowanie większe niż w przypadku śmierci na statku morskim lub powietrznym.

Powody te wpłynęły zapewne na decyzję projektodawcy o zaproponowaniu usunięcia tej formy testamentu szczególnego z Kodeksu cywilnego. Zostało to przewidziane w projekcie ustawy o zmianie ustawy – Kodeks cywilny²¹. Jednocześnie w opinii Biura Studiów i Analiz Sądu Najwyższego z 18.11.2022 r.²² odnośnie do tego projektu, choć podzielono zdanie o śladowym praktycznym zastosowaniu testamentu

¹⁶ E. Skowrońska, *Forma...*, s. 115: „Podróż statkiem morskim lub powietrznym tradycyjnie łączona jest z pewnym zagrożeniem dla życia podróżującego. Pogląd ten może być obecnie poddany w wątpliwość, niemniej z przepisów prawa spadkowego wynika, że takie było założenie ustawodawcy”. Podobnie wskazała ta sama autorka w innej swojej publikacji – por. E. Skowrońska-Bocian, *Testament w prawie polskim*, Warszawa 2004, s. 122. Zob. też M. Kijowski, *Kapitan polskiego statku morskiego wobec urodzenia, zgonu i małżeństwa*, „Metryka. Studia z zakresu prawa osobowego i rejestracji stanu cywilnego” 2017/2, s. 54; E. Skowrońska-Bocian, J. Wierciński, [w:] *Kodeks cywilny. Komentarz*, t. 6, *Spadki*, red. J. Gudowski, Warszawa 2017, art. 953, nb 1.

¹⁷ K. Osajda, [w:] *Komentarze...*, t. 4a, *Kodeks...*, art. 953, pkt I. Podobnie: E. Skowrońska, *Forma...*, s. 115; M. Kijowski, *Kapitan...*, s. 54; M. Maciejewska-Szałas, [w:] *Kodeks...*, art. 953, nb 1; M. Załucki, [w:] *Kodeks...*, art. 953, nb 5; M. Załucki, *Uwagi...*, [w:] *Prawne aspekty...*, s. 640 i 643; M. Załucki, *Współczesne...*, s. 40; J. Haberko, [w:] *Kodeks...*, t. 3, *Komentarz...*, art. 953, nb 2. W ostatniej pozycji wskazano: „Nie wydaje się celowe uznanie, że realia, które skłoniły ustawodawcę do włączenia testamentu podróznego do grupy testamentów szczególnych, ciągle znajdują potwierdzenie”. W odmiennym kierunku: B. Kucia, [w:] *Kodeks cywilny. Komentarz*, t. 6, *Spadki (art. 922–1088)*, red. M. Habdas, M. Fras, Warszawa 2019, art. 953, nb 1. Zob. też uwagi, które czyni P. Cybula, *Testament...*, [w:] *50 lat kodeksu...*, s. 391–393.

¹⁸ Zob. rozważania Pawła Księżaka (P. Księżak, *Prawo...*, s. 217, nb 237) w zakresie traktowania w świetle art. 953 zd. 3 k.c. każdej podróży statkiem morskim lub powietrznym jako spełniającej przesłanki testamentu ustnego (także ze względu na niemożliwość sporządzenia testamentu w innej formie). Zob. też J. Turłukowski, *Sporządzenie...*, s. 190–191; B. Kucia, [w:] *Kodeks...*, t. 6, *Spadki...*, art. 953, nb 6–7; E. Skowrońska-Bocian, J. Wierciński, [w:] *Kodeks...*, t. 6, *Spadki...*, art. 953, nb 1; M. Maciejewska-Szałas, [w:] *Kodeks...*, art. 953, nb 1; M. Załucki, [w:] *Kodeks...*, art. 953, nb 1–4; E. Skowrońska-Bocian, *Prawo spadkowe*, Warszawa 2022, s. 106, nb 157.

¹⁹ Tak: J. Haberko, [w:] *Kodeks...*, t. 3, *Komentarz...*, art. 953, nb 2; M. Maciejewska-Szałas, [w:] *Kodeks...*, art. 953, nb 1; K. Osajda, [w:] *Komentarze...*, t. 4a, *Kodeks...*, art. 953, nt 12. Podobnie M. Załucki, *Forma...*, s. 37–38; M. Załucki, *Uwagi...*, [w:] *Prawne aspekty...*, s. 643.

²⁰ Por. wątpliwości, które w tym zakresie zgłasza Elżbieta Skowrońska-Bocian (E. Skowrońska-Bocian, *Testament...*, s. 122), wskazując, że podróż statkiem morskim lub powietrznym wcale nie musi stwarzać większego zagrożenia dla życia podróżującego niż np. podróż samochodem.

²¹ Projekt z 7.10.2022 r. wpisany do wykazu prac legislacyjnych Rady Ministrów pod numerem UD448, [https://www.gov.pl/web/premier/projekt-ustawy-o-zmianie-ustawy--kodeks-cywilny-oraz https://legislacja.rcl.gov.pl/projekt/12365902/katalog/12924000#12924000](https://www.gov.pl/web/premier/projekt-ustawy-o-zmianie-ustawy--kodeks-cywilny-oraz-https://legislacja.rcl.gov.pl/projekt/12365902/katalog/12924000#12924000) (dostęp: 25.11.2022 r.).

²² <https://legislacja.rcl.gov.pl/projekt/12365902/katalog/12924000#12924000> (dostęp: 25.11.2022 r.).

podróżnego, podkreślono, że „uchylenie przepisu, o ile jest ono motywowane uporządkowaniem regulacji testamentów szczególnych, nie powinno prowadzić do nieuzasadnionego zawężenia swobody testowania”. Zauważono, że „*de lege lata* testament podróżny stanowi konstrukcyjnie wariant testamentu allograficznego, gdyż (...) sporządza się go wobec osoby *quasi*-urzędowej w obecności świadków”. Ponieważ jednak przepis ten dopuszcza subsydiarne zastosowanie testamentu ustnego, gdyby udział kapitana statku powietrznego albo morskiego w sporządzaniu testamentu nie był możliwy, zauważono, że uchylenie art. 953 k.c. prowadzić może do „powstania wątpliwości interpretacyjnych odnośnie do tego, czy testament ustny może być w warunkach podróży sporządzony”. Zaproponowano więc dodanie § 4 do nowego art. 952 k.c., który „*expressis verbis* pozwałaby na zastosowanie formy ustnej testamentu w warunkach podróży na polskim statku powietrznym albo morskim”.

Podobnie w opinii Krajowej Rady Sądownictwa z 25.11.2022 r. w przedmiocie projektu ustawy o zmianie ustawy – Kodeks cywilny (UD448)²³ wskazano, że choć opiniuje ona pozytywnie projekt nowelizacji, to jednak „z tym zastrzeżeniem, aby nie uchylać art. 953 Kodeksu cywilnego”. Uargumentowała to tym, że: „Nie można wymagać od każdej osoby udającej się w podróż statkiem morskim lub powietrznym, aby sporządzała przy tej okazji testament, ani też pozbawiać możliwości sporządzenia takiego testamentu w nagłej potrzebie podczas podróży”. Podkreśliła też, że: „instytucja testamentu podróżnego funkcjonuje nadal w innych systemach prawnych i nie została z nich usunięta z racji sporadyczności jego sporządzania”.

Uwagi te sugerują konieczność pochylenia się nad ich trafnością, a zwłaszcza nad tym, czy rzeczywiście trafne jest stworzenie możliwości sporządzenia testamentu w szczególnej formie dla osób podróżujących drogą morską lub powietrzną.

2. Testament podróżny w obcych porządkach prawnych

2.1. Wstęp

Postulaty uchylenia lub zmiany określonych instytucji prawnych powinny się opierać na wszechstronnej analizie danego zagadnienia, w tym na ocenie tego, jak są one uregulowane oraz jak funkcjonują w innych systemach prawnych. Pozwala to bowiem często na dokonanie wyważonej oceny niektórych postulatów zgłaszanych w doktrynie. Rozwiązania obcych porządków prawnych mogą być też cennym źródłem inspiracji dla takich zmian. Uwagi te należy odpowiednio odnieść do instytucji testamentu podróżnego.

Oprócz uwag o charakterze historycznym zdecydowano się opisać poniżej porządki prawne krajów, których rozwiązania prawne miały ze względów historycznych największy wpływ na prawo polskie, tzn. prawo niemieckie, prawo francuskie oraz prawo austriackie. Ponadto omówiono szeroko dwa kraje o ugruntowanej pozycji

²³ <https://legislacja.rcl.gov.pl/projekt/12365902/katalog/12924000#12924000> (dostęp: 9.05.2023 r.) oraz <https://krs.gov.pl/en/163-uchwaly-opinie-stanowiska/1840-opinia-krajowej-rady-sadownictwa-z-dnia-22-grudnia-2022-r-wo-420-123-2022-ud448.html> (dostęp: 9.05.2023 r.).

w europejskiej tradycji prawnej łączące w sobie (tak jak prawo polskie) elementy tzw. germańskiego oraz romańskiego kręgu prawnego, tzn. prawo szwajcarskie oraz prawo holenderskie, a także – dla porównania – dwa kraje z romańskiego porządku prawnego, tj. prawo włoskie oraz prawo hiszpańskie, jako że kraje te są największymi (poza powyżej wymienionymi – z wyłączeniem oczywiście Szwajcarii) kontynentalnymi porządkami prawnymi w ramach Unii Europejskiej i mają ciekawe rozwiązania dotyczące testamentów w formie podróźnej.

Na wstępie zauważyć należy, że testamenty podróźne w dzisiejszym rozumieniu tego pojęcia nie były znane prawu rzymskiemu²⁴. Załączki takiej formy testamentu pojawiły się początkowo w XVIII wieku w formie postulatu zastosowania przez analogię złagodzonych wymogów formalnych do testamentów sporządzanych przez podróźujących kupców lub osób podróźujących na pokładzie statku²⁵. Właściwa forma testamentu podróźnego pojawiła się dopiero w nowożytnych kodyfikacjach (zwłaszcza w prawie francuskim i prawie austriackim) w związku z rozwojem żeglugi morskiej²⁶. Regulacje te zostały opisane poniżej w odniesieniu do poszczególnych porządków prawnych, które takie rozwiązania przyjęły.

2.2. Niemcy

Forma testamentu zbliżona do polskiego testamentu podróźnego występuje w prawie niemieckim (§ 2251 *Bürgerliches Gesetzbuch*²⁷). Testament w tej formie można sporządzić jedynie podczas podróży morskiej statkiem. Wyraźnie wyłącza się z zakresu omawianego przepisu podróże lotnicze, np. balonem lub sterowcem²⁸. W doktrynie niemieckiej wyklucza się też jego zastosowanie do krótkich wycieczek rekreacyjnych lub sportowych²⁹ oraz do sytuacji przebywania testatorów na

²⁴ Por. m.in. F. Longchamps de Brier, *Law of Succession. Roman Legal Framework and Comparative Law Perspective*, Warszawa 2011, s. 168–170.

²⁵ Zob. szerzej: N. Jensen, *Testamentary Formalities in Early Modern Europe*, [w:] *Comparative Succession Law*, t. 1, *Testamentary Formalities*, red. K.G.C. Reid, M.J. de Waal, R. Zimmermann, Oxford 2011, s. 41.

²⁶ Por. R. Zimmermann, *Testamentsformen: »Willkur« oder Ausdruck einer Rechtskultur?*, „*Rabels Zeitschrift für ausländisches und internationales Privatrecht*” 2012/3, s. 490, <https://doi.org/10.1628/003372512801786881>.

²⁷ *Bürgerliches Gesetzbuch* z 18.08.1896 r. (kodeks cywilny niemiecki) – dalej BGB.

²⁸ Por. W. Baumann, [w:] J. von Staudingers *Kommentar zum Bürgerlichen Gesetzbuch mit Einführungsgesetz und Nebengesetzen*, t. 5, *Erbrecht. §§ 2229–2264 (Errichtung und Aufhebung eines Testaments)*, red. C. Baldus, Berlin 2018, § 2251, nb 1, s. 238; autor ten wskazuje, że było to zamysłem twórców BGB, którzy celowo zamiast pojęcia „pojazd” (niem. *Fahrzeug*) użyli pojęcia „statek” (niem. *Schiff*), co miało na celu wskazanie, iż pojazdy poruszające się nad morzem (samoloty i sterowce) nie są objęte tą regulacją. Por. też T. Kipp, H. Coing, *Erbrecht. Ein Lehrbuch*, Tübingen 1990, s. 206, przypis 19; H. Lange, K. Kuchinke, *Erbrecht. Ein Lehrbuch*, München 2001, s. 398; S. Kappler, T. Kappler, [w:] *Erman Bürgerliches Gesetzbuch. Handkommentar mit AGG, EGBGB (Auszug), ErbbauRG, LPartG, ProdHaftG, VBVG, VersAusglG und WEG*, t. 2, red. H.P. Westermann, B. Grunewald, G. Maier-Reimer, Köln 2017, § 2251, nb 1, s. 6123; D. Weidlich, [w:] *Palandt Bürgerliches Gesetzbuch*, München 2017, § 2251, nb 1, s. 2499; P. Sticherling, [w:] *Münchener Kommentar zum Bürgerlichen Gesetzbuch*, t. 11, *Erbrecht. §§ 1922–2385, §§ 27–35 BeurkG*, red. S. Kessal-Wulf, München 2020, § 2251, nb 3.

²⁹ Wskazuje się bowiem, że nie są one objęte pojęciem „podróży” (niem. *Reise*) – por. H. Lange, K. Kuchinke, *Erbrecht...*, s. 398; K. Muscheler, *Erbrecht*, t. 1, Tübingen 2010, s. 900. Zob. też P. Sticherling, [w:] *Münchener Kommentar...*, t. 11, *Erbrecht...*, § 2251, nb 4.

platformach wiertniczych³⁰. Powodem przyjęcia przez ustawodawcę niemieckiego tej formy testamentu było zrównanie podróży statkiem morskim ze stanem „odcięcia od innych” (*Absperrung*)³¹, tj. niemożliwości skorzystania ze zwykłej formy testamentu³².

Zgodnie z § 2251 BGB osoba, która znajduje się w podróży morskiej na pokładzie niemieckiego statku przebywającego poza portem krajowym³³, może sporządzić testament przez złożenie ustnego oświadczenia przed 3 świadkami w sposób określony w § 2250 ust. 3 BGB. Zastosowanie do tej formy testamentu znajdują więc wprost wymogi formalne opisane w tym przepisie³⁴. Obecność notariusza na pokładzie statku nie uniemożliwia przy tym sporządzenia testamentu w tej formie³⁵.

Testament podróży utrzymuje swoją moc przez 3 miesiące³⁶ od chwili jego sporządzenia, chyba że testator zmarł przed upływem tego terminu (§ 2252 ust. 1 BGB)³⁷, przy czym początek biegu terminu uznaje się za wstrzymany lub bieg terminu uznaje się za zawieszony przez okres, w którym spadkodawca nie jest w stanie sporządzić testamentu przed notariuszem (§ 2252 ust. 2 BGB). Jeżeli spadkodawca po sporządzeniu testamentu w formie podróży podejmie nową podróż morską, to bieg terminu zostaje przerwany z tym skutkiem, że po zakończeniu nowej podróży bieg terminu liczony jest od początku (§ 2252 ust. 3 BGB)³⁸. Jeżeli spadkodawca po upływie wskazanego terminu zostanie uznany za zmarłego lub chwila jego śmierci zostanie określona na ten okres na podstawie ustawy z 4.07.1939 r. o zaginięciu

³⁰ W. Baumann, [w:] *J. von Staudingers Kommentar...*, t. 5, *Erbrecht...*, § 2251, nb 8, s. 240; P. Sticherling, [w:] *Münchener Kommentar...*, t. 11, *Erbrecht...*, § 2251, nb 3.

³¹ Pojęcie to występuje w § 2250 ust. 1 BGB. Na temat jego rozumienia w doktrynie niemieckiej por. K. Muscheler, *Erbrecht*, t. 1, s. 894; W. Hagen, [w:] *Münchener Kommentar zum Bürgerlichen Gesetzbuch*, t. 9, *Erbrecht*, §§ 1922–2385, §§ 27–35 *BeurkG*, red. S. Kessal-Wulf, München 2013, § 2250, nb 4, s. 1385; S. Kappler, T. Kappler, [w:] *Erman Handkommentar...*, t. 2, § 2250, nb 2, s. 6121; P. Sticherling, [w:] *Münchener Kommentar...*, t. 11, *Erbrecht...*, § 2250, nb 5.

³² W. Baumann, [w:] *J. von Staudingers Kommentar...*, t. 5, *Erbrecht...*, § 2251, nb 1, s. 238. Krytycznie do tego *ratio legis*: K. Muscheler, *Erbrecht*, t. 1, s. 900.

³³ Takie sformułowanie ustawy oznacza, że testament w tej formie można sporządzić nawet podczas postoju w porcie zagranicznym – por. S. Kappler, T. Kappler, [w:] *Erman Handkommentar...*, t. 2, § 2251, nb 1, s. 6122; W. Baumann, [w:] *J. von Staudingers Kommentar...*, t. 5, *Erbrecht...*, § 2251, nb 9, s. 240; P. Sticherling, [w:] *Münchener Kommentar...*, t. 11, *Erbrecht...*, § 2251, nb 5.

³⁴ Co do ich szerszego opisanie w literaturze polskiej por. raport: W. Borysiak, *Przyszłość...*, s. 24–27.

³⁵ D. Weidlich, [w:] *Palandt...*, § 2251, nb 1, s. 2498; W. Baumann, [w:] *J. von Staudingers Kommentar...*, t. 5, *Erbrecht...*, § 2251, nb 4, s. 239. Jak wskazał Karlheinz Muscheler (K. Muscheler, *Erbrecht*, t. 1, s. 900), istnienie tej formy testamentu nie uniemożliwia zresztą także „skorzystania z notariusza” przebywającego akurat na pokładzie. Sytuacje, w których na pokładzie statku akurat będzie przebywała taka osoba urzędowa, zaistnieć mogą w praktyce jedynie sporadycznie – por. P. Sticherling, [w:] *Münchener Kommentar...*, t. 11, *Erbrecht...*, § 2251, nb 1.

³⁶ W doktrynie niemieckiej wskazuje się niekiedy, że termin ten jest zbyt długi – por. R. Zimmermann, *Testamentary Formalities in Germany*, [w:] *Comparative Succession Law*, t. 1, *Testamentary Formalities*, red. K.G.C. Reid, M.J. de Waal, R. Zimmermann, Oxford 2011, s. 217, przypis 352.

³⁷ Na temat tej regulacji zob. szerzej: C.T. Ebenroth, *Erbrecht*, München 1992, s. 128; H. Brox, W.-D. Walker, *Erbrecht*, München 2018, s. 82; J. Mayer, [w:] *Soergel Kommentar zum Bürgerlichen Gesetzbuch*, t. 22, *Erbrecht 2*, §§ 2064–2273, §§ 1–35 *BeurkG*, red. J. Damrau, Stuttgart 2003, § 2252, nb 3–4, s. 541–542; W. Baumann, [w:] *J. von Staudingers Kommentar...*, t. 5, *Erbrecht...*, § 2252, nb 5–6, s. 242–243; P. Sticherling, [w:] *Münchener Kommentar...*, t. 11, *Erbrecht...*, § 2252, nb 4.

³⁸ Obrazowy przykład takiej sytuacji podaje: K. Muscheler, *Erbrecht*, t. 1, s. 901.

(*Verschollenheitsgesetz*³⁹), testament utrzymuje się w mocy, jeżeli taki termin nie upłynął do chwili, w której spadkodawca wedle istniejących wiadomości jeszcze żył (§ 2252 ust. 4 BGB)⁴⁰.

Testament podróżny określa się w doktrynie niemieckiej jako testament nadzwyczajny (*aufserordentliches Testament*). Nie stanowi on jednak testamentu sporządzonego w sytuacji szczególnej („testamentu sporządzonego w stanie konieczności” – *Nottestament*), gdyż możliwość jego sporządzenia nie jest ograniczona do sytuacji wyjątkowych⁴¹. Nie jest więc uzależniona od istniejącego zagrożenia życia potencjalnego testatora⁴².

W Niemczech wskazuje się na „wyjście z użycia” w praktyce testamentu podróżnego⁴³ oraz jego zbędność (*überflüssig*)⁴⁴. Stwierdza się też, że nic nie stoi na przeszkodzie, aby spadkodawca sporządził testament w formie zwykłej (np. holograficznej lub notarialnej) jeszcze przed wejściem na pokład⁴⁵. Gdyby chciał zaś dokonać tego, już będąc na pokładzie, wciąż ma do dyspozycji formę testamentu własnoręcznego⁴⁶. Natomiast na wypadek, gdyby z formy tej nie mógł skorzystać, a rzeczywiście zaistniało zagrożenie jego życia, pozostanie mu możliwość sporządzenia testamentu ustnego na zasadach ogólnych⁴⁷. Krytykuje się też możliwość sporządzenia testamentu w tej formie podczas każdej podróży morskiej niezależnie od istniejącego realnie zagrożenia życia testatora⁴⁸. Zdaniem niektórych autorów w świetle przytaczanego powyżej *ratio legis* § 2251 BGB niezrozumiałe jest także, dlaczego taki testament nie może być sporządzony podczas podróży na statku powietrznym⁴⁹.

Na marginesie można również wskazać, że w doktrynie niemieckiej zauważa się, iż w rzeczywistości kryzysowych sytuacjach związanych z zatonięciem statku testament podróżny sporządzony na papierze w większości przypadków zostanie po prostu utracony. Rozwiązaniem tego problemu mogłoby być przyjęcie możliwości

³⁹ Pełna nazwa tej ustawy to: *Verschollenheitsgesetz in der im Bundesgesetzblatt Teil III, Gliederungsnummer 401-6, veröffentlichten bereinigten Fassung, das zuletzt durch Artikel 182 der Verordnung vom 31. August 2015 (BGBl. I S. 1474) geändert worden ist*.

⁴⁰ Por. szerzej P. Sticherling, [w:] *Münchener Kommentar...*, t. 11, *Erbrecht...*, § 2252, nb 6.

⁴¹ H. Brox, W.-D. Walker, *Erbrecht...*, s. 82: „Dagegen ist das Seetestament zwar als *aufserordentliches*, aber nicht als *Nottestament* zu bezeichnen; denn eine konkrete Notlage wird nicht vorausgesetzt”. W tym też kierunku: C.T. Ebenroth, *Erbrecht...*, s. 130 („Das Bestehen einer besonderen Gefahrenlage ist für die Errichtung nicht erforderlich; demzufolge handelt es sich bei dem Seetestament zwar um ein *aufserordentliches*, nicht aber um ein *Nottestament*”); K. Muscheler, *Erbrecht*, t. 1, s. 900; K.W. Lange, *Erbrecht*, München 2017, s. 94; D. Olzen, D. Looschelders, *Erbrecht*, Berlin-Boston 2017, s. 88.

⁴² D. Leipold, *Erbrecht*, Tübingen 2014, s. 125.

⁴³ K.W. Lange, *Erbrecht...*, s. 91; W. Baumann, [w:] *J. von Staudingers Kommentar...*, t. 5, *Erbrecht...*, § 2251, nb 3, s. 238-239. Por. też D. Olzen, D. Looschelders, *Erbrecht...*, s. 63 i 88.

⁴⁴ K. Muscheler, *Erbrecht*, t. 1, s. 901.

⁴⁵ Por. W. Baumann, [w:] *J. von Staudingers Kommentar...*, t. 5, *Erbrecht...*, § 2251, nb 3, s. 238.

⁴⁶ Por. W. Baumann, [w:] *J. von Staudingers Kommentar...*, t. 5, *Erbrecht...*, § 2251, nb 3, s. 238.

⁴⁷ Tak: R. Zimmermann, *Testamentary...*, [w:] *Comparative...*, t. 1, *Testamentary...*, s. 218; W. Baumann, [w:] *J. von Staudingers Kommentar...*, t. 5, *Erbrecht...*, § 2251, nb 3, s. 238.

⁴⁸ K. Muscheler, *Erbrecht*, t. 1, s. 900-901; W. Baumann, [w:] *J. von Staudingers Kommentar...*, t. 5, *Erbrecht...*, § 2251, nb 3, s. 238.

⁴⁹ K. Muscheler, *Erbrecht*, t. 1, s. 901.

zdalnej transmisji treści takiego testamentu (np. drogą radiową) przez załogę statku podmiotom trzecim⁵⁰.

2.3. Francja

W prawie francuskim forma testamentu na statku morskim uregulowana jest przede wszystkim w art. 988–994 *Code Civil*⁵¹. Zgodnie z art. 988 ust. 1 CCF⁵² taki testament można sporządzić podczas podróży morskiej (zarówno w jej trakcie, jak i podczas postoju w porcie), kiedy nie ma możliwości skomunikowania się z lądem lub jest to teren obcego państwa, na którym nie znajduje się francuskie przedstawicielstwo dyplomatyczne lub konsularne⁵³. Osoby znajdujące się na okręcie francuskiej marynarki wojennej⁵⁴ mogą sporządzić testament w tej formie w obecności 2 świadków wobec urzędnika administracyjnego (*l'officier d'administration*) lub, pod jego nieobecność, przed dowódcą okrętu (*le commandant*) albo osobą pełniącą jego funkcje; a na innych statkach – przed kapitanem (*le capitaine*), głównym oficerem (*maître*) lub zastępcą kapitana okrętu, lub szyprem (*patron*) przy pomocy drugiego oficera (*second du navire*), lub, w przypadku ich nieobecności, przez tych, którzy ich zastępują. Ustęp drugi art. 988 CCF wskazuje, że w testamencie należy wskazać okoliczność, która uzasadniała sporządzenie testamentu w tej formie. W przypadku okrętu francuskiej marynarki wojennej testament oficera administracyjnego może być sporządzony wobec dowódcy lub osoby pełniącej jego funkcję (art. 989 ust. 1 CCF). Jeżeli zaś brak jest urzędnika administracyjnego, testament dowódcy okrętu może być odebrany przez osobę następującą po nim w kolejności służby (art. 989 ust. 1 CCF). Na innych zaś statkach testament kapitana, głównego oficera, zastępcy kapitana okrętu (szypra) czy drugiego oficera może być sporządzony przed osobą następującą po nim w kolejności służby (art. 989 ust. 2 CCF).

We wszystkich przypadkach określonych w art. 988 i 989 CCF sporządza się drugi oryginał testamentu (art. 990 ust. 1 CCF). Jeżeli formalności tej nie można

⁵⁰ W. Baumann, [w:] *J. von Staudingers Kommentar...*, t. 5, *Erbrecht...*, § 2251, nb 3, s. 238–239.

⁵¹ *Code Civil* z 21.03.1804 r. (kodeks cywilny francuski) – dalej CCF. Dla porządku podkreślić w tym miejscu należy, że przywołana regulacja art. 988–994 CCF uległa nieznacznym zmianom od 1.01.2007 r. na skutek wejścia w życie ustawy 2006-728 z 23.06.2006 r.

⁵² W oryginale: „*Au cours d'un voyage maritime, soit en route, soit pendant un arrêt dans un port, lorsqu'il y aura impossibilité de communiquer avec la terre ou lorsqu'il n'existera pas dans le port, si l'on est à l'étranger, d'agent diplomatique ou consulaire français investi des fonctions de notaire, les testaments des personnes présentes à bord seront reçus, en présence de deux témoins : sur les bâtiments de l'Etat, par l'officier d'administration ou, à son défaut, par le commandant ou celui qui en remplit les fonctions, et sur les autres bâtiments, par le capitaine, maître ou patron, assisté du second du navire, ou, à leur défaut, par ceux qui les remplacent*”.

⁵³ Należy również podkreślić, że odrębny art. 986 CCF umożliwia sporządzenie testamentu w formie ustnej osobie znajdującej się na – będącej terytorium francuskim – wyspie, na której nie ma biura notariusza. Jak wskazano w orzecznictwie, nie obejmowało to – do zmiany ustawowej w 2015 r. – np. Polinezji Francuskiej; por. G. Venandet, P. Ancel, X. Henry, A. Tisserand-Martin, G. Wiederkehr, *Code Civil*, Paris 2015, s. 1303.

⁵⁴ Zgodnie z regułami znaczeniowymi przyjętymi w języku ogólnym oraz terminologii wojskowej należy na potrzeby dalszych rozważań rozróżnić okręty (jednostki pływające należące do marynarki wojennej danego państwa) od statków (innych jednostek pływających, w tym przede wszystkim należących do marynarki handlowej danego państwa).

dopełnić ze względu na stan zdrowia spadkodawcy, zamiast drugiego oryginału testamentu sporządza się jego kopię (odpis), która powinna być podpisana przez świadków i odpowiednich oficerów biorących udział w jej sporządzeniu. W kopii tej wzmiankuje się przyczyny, które uniemożliwiły sporządzenie drugiego oryginału testamentu (art. 990 ust. 2 CCF). Dokument potwierdzający treść ostatniej woli testatora powinien być po jej spisaniu podpisany przez testatora⁵⁵, osobę urzędową, wobec której składane było oświadczenie, oraz świadków (art. 997 CCF), przy czym wystarczające jest złożenie podpisu przez jednego ze świadków oraz wskazanie, dlaczego drugi z nich nie mógł złożyć podpisu (art. 998 ust. 2 CCF). Treść art. 984, 987 oraz 994 CCF powinna być przy sporządzeniu testamentu odczytana testatorowi w obecności świadków, a fakt ten również powinien zostać potwierdzony w treści testamentu (art. 996 CCF). Brak dochowania wymogów formalnych opisywanego testamentu powoduje jego nieważność (por. art. 1001 CCF)⁵⁶.

Podczas pierwszego postoju w porcie zagranicznym, w którym znajduje się francuski przedstawiciel dyplomatyczny lub konsularny, jeden z oryginałów lub urzędową kopię testamentu dostarcza się w zamkniętej i opieczętowanej kopercie do jego rąk (art. 991 zd. 1 CCF). Urzędnik ten przekazuje tak zabezpieczony testament ministrowi właściwemu do spraw morskich (*ministre chargé de la mer*) w celu jego zdeponowania (art. 991 zd. 2 CCF)⁵⁷.

Po przybyciu statku morskiego do portu na terytorium Francji oba oryginały testamentu bądź oryginał i jego urzędowa kopia, bądź oryginał testamentu, który pozostał⁵⁸, powinny zostać zdeponowane w zamkniętej i opieczętowanej kopercie. Powinno to nastąpić dla okrętów francuskiej marynarki wojennej u ministra właściwego do spraw obrony narodowej (*ministre chargé de la défense nationale*), a dla innych statków – w urzędzie ministra właściwego do spraw morza (art. 992 zd. 1 CCF). Zgodnie z art. 992 zd. 2 CCF każdy ze wspomnianych powyżej dokumentów powinien być wysłany odrębnym kurierem pocztowym do ministra właściwego do spraw morza (*ministre chargé de la mer*), który powinien przesłać go dalej w celu jego zdeponowania zgodnie z art. 983 CCF⁵⁹. Informację o przekazaniu lub przesłaniu oryginału lub kopii testamentu odpowiedniemu przedstawicielowi dyplomatycznemu

⁵⁵ Jeżeli testator zadeklarował, że nie jest w stanie lub nie potrafi złożyć podpisu, fakt ten powinien zostać również stwierdzony w dokumencie wraz z podaniem przyczyny uniemożliwiającej testatorowi złożenie podpisu (art. 998 ust. 1 CCF).

⁵⁶ Na marginesie można też wskazać, że zgodnie z art. 995 CCF rozrządzenia dokonane w testamencie sporządzonym w trakcie podróży morskiej na rzecz oficerów danego statku innych niż ci, którzy są krewnymi lub powinowatymi spadkodawcy, są nieważne i to zarówno wówczas, gdy testament został sporządzony w formie określonej w art. 988 i n. CCF, jak i wówczas, gdy został on sporządzony w formie holograficznej. Na temat tej regulacji zob. szerzej: I. Najjar, V. Brémond, *Libéralités: détermination et capacité des parties*, [w:] *Répertoire de droit civil*, stan na czerwiec 2011 r., nb 327-331.

⁵⁷ To ostatnie oznacza złożenie go u notariusza wskazanego przez spadkodawcę lub, w przypadku braku wskazania takiego notariusza przez testatora, u prezesa izby notarialnej okręgu ostatniego miejsca zamieszkania spadkodawcy (art. 983 ust. 3 CCF).

⁵⁸ Drugi oryginał przekazuje się odpowiedniemu przedstawicielowi dyplomatycznemu lub konsularnemu zgodnie z art. 991 zd. 1 CCF.

⁵⁹ Zob. przypis 57.

lub ministrowi należy odnotować w dzienniku okrętowym (*le livre de bord du bâtiment*) przy nazwisku testatora (art. 993 CCF)⁶⁰.

Testament sporządzony w trakcie podróży morskiej zachowuje swoją ważność tylko wówczas, gdy spadkodawca umrze na pokładzie statku lub w ciągu 6 miesięcy od chwili, gdy zejdzie on na ląd w miejscu, w którym mógłby sporządzić testament w formie zwykłej (art. 994 ust. 1 CCF). Niemniej jednak, jeżeli spadkodawca wyruszy w nową podróż morską przed upływem tego okresu, testament zachowuje swoją ważność przez czas trwania tej podróży i przez kolejny okres 6 miesięcy po ponownym zejściu spadkodawcy na ląd (art. 994 ust. 2 CCF).

Rozwiązania francuskiego systemu prawnego odnoszące się do testamentu podróznego również mogą być uznane współcześnie za zdezaktualizowane. Forma ta w praktyce wyszła z użycia, czego dowodem może być brak dotyczącego go orzecznictwa oraz to, że część autorów praktycznie w ogóle nie poświęca mu uwagi, ograniczając się do skrótowego przytoczenia treści przepisów⁶¹ lub pomijając w swoich rozważaniach⁶².

2.4. Austria

Austriacki ustawodawca nie przewiduje formy testamentu podróznego (możliwego do sporządzenia na statkach morskich i powietrznych). Nie są również prowadzone prace nad jego wprowadzeniem. Do 31.12.2004 r. regulacja odnosząca się do testamentów sporządzanych w podróży morskiej umiejscowiona była w § 597–599 *Allgemeines bürgerliches Gesetzbuch*⁶³. Austriacki kodeks cywilny umożliwiał bowiem testowanie w formie ustnej w czasie żeglugi morskiej (dawny § 597 ABGB) wobec 2 świadków (a więc mniejszej liczby świadków niż w przypadku pozostałych testamentów), co do których wystarczyło, aby ukończyli 14. rok życia (nie musieli być zatem pełnoletni) i choć jeden z nich mógł spisać testament. Przepis ten nie znajdował zastosowania ani do podróży powietrznych (nawet przez analogię), ani do żeglugi śródlądowej⁶⁴. Nie dotyczył także postoju statku w porcie⁶⁵. Testament w tej formie tracił swoją moc 6 miesięcy po zakończonej żegludze (dawny § 599 ABGB)⁶⁶. Po I wojnie światowej wskazana forma testamentu – w związku z utratą przez Austrię dostępu do morza

⁶⁰ Przepis ten został zmieniony przez art. 16 (V) ustawy 2016-816 z 20.06.2016 r.

⁶¹ Por. F. Terré, Y. Lequette, S. Gaudemet, *Droit civil. Les successions, les libéralités*, Paris 2014, s. 402. Wcześniej tak np. G. Marty, P. Raynaud, *Droit civil. Les successions et les libéralités*, Paris 1983, s. 430.

⁶² Tak np. C. Jubault, *Droit civil. Les successions. Les libéralités*, Paris 2010, s. 514, nb 548. Podobnie: P. Malaurie, C. Brenner, *Les successions. Les libéralités*, Paris 2014, s. 268–269 – autorzy po omówieniu form zwykłych testamentu oraz form wynikających z Konwencji waszyngtońskiej w ogóle nie odnoszą się do pozostałych form testamentu.

⁶³ *Allgemeines bürgerliches Gesetzbuch* z 1.06.1811 r. (kodeks cywilny austriacki) – dalej ABGB. Na temat regulacji przed zmianami zob.: W. Kralik, [w:] *Ehrenzweig System des österreichischen allgemeinen Privatrechts*, t. 4, *Das Erbrecht*, Wien 1983, s. 145–146; R. Welsler, [w:] *Kommentar zum Allgemeinen bürgerlichen Gesetzbuch*, t. 1, §§ 1–1174 ABGB, red. P. Rummel, Wien 2000, s. 868.

⁶⁴ W. Kralik, [w:] *Ehrenzweig System...*, t. 4, *Das Erbrecht...*, s. 146; R. Welsler, [w:] *Kommentar...*, t. 1, §§ 1–1174 ABGB..., s. 868.

⁶⁵ W. Kralik, [w:] *Ehrenzweig System...*, t. 4, *Das Erbrecht...*, s. 145.

⁶⁶ Co do *ratio legis* tej regulacji por. W. Kralik, [w:] *Ehrenzweig System...*, t. 4, *Das Erbrecht...*, s. 146.

i wykładnią wykluczającą jego zastosowanie do przypadków podróży śródlądowych – straciła całkowicie na znaczeniu. Wskazana forma testamentu została zniesiona z dniem 31.12.2004 r. ustawą z 27.05.2004 r. (*Familien- und Erbrechts-Änderungsgesetz*)⁶⁷ i niejako zastąpiona zmodyfikowaną formą testamentu szczególnego w postaci testamentu ustnego⁶⁸.

2.5. Szwajcaria

Ustawodawca szwajcarski nie przewiduje formy testamentu podróznego (zarówno na statkach morskich, jak i na statkach powietrznych). Nie są również prowadzone prace nad jego wprowadzeniem. Takie rozwiązanie jest dość zrozumiałe, ponieważ Szwajcaria nie ma dostępu do morza (nie miała go zresztą także w chwili wejścia w życie *Schweizerisches Zivilgesetzbuch*⁶⁹). Ustawodawca szwajcarski nie zdecydował się zaś zarówno w chwili tworzenia kodeksu cywilnego, jak i obecnie na szczególne uregulowanie testamentu na statkach powietrznych.

2.6. Holandia

Ustawodawca holenderski uregulował formę testamentu podróznego w art. 4:101 *Burgerlijk Wetboek*⁷⁰. Zgodnie z nim możliwe jest sporządzenie takiego testamentu podczas podróży na statku morskim lub powietrznym przed kapitanem statku lub pilotem, ewentualnie pierwszym oficerem lub – jeżeli żadnej z tych osób nie ma – przed osobami je zastępującymi. Możliwe jest również sporządzenie w takich przypadkach testamentu w tzw. formie tajemnej (art. 4:104 ust. 1 w zw. z art. 4:101 BW)⁷¹.

Testament w tej formie powinien zostać sporządzony w obecności 2 świadków (art. 4:103 ust. 1 zd. 1 BW)⁷², a następnie spisany i podpisany przez testatora, osobę,

⁶⁷ *Bundesgesetzblatt* z 2004 r., część I, nr 58.

⁶⁸ Por. C.C. Wendehorst, *Testamentary Formalities in Austria*, [w:] *Comparative Succession Law*, t. 1, *Testamentary Formalities*, red. K.G.C. Reid, M.J. de Waal, R. Zimmermann, Oxford 2011, s. 226 i 237; M. Gruber, H. Sprohar-Heimlich, E. Scheuba, [w:] *Erbrecht und Vermögensnachfolge*, red. M. Gruber, S. Kals, K. Müller, M. Schauer, Wien 2018, s. 618. Zob. też K. Nemeth, [w:] *ABGB Praxiskommentar*, t. 4, §§ 531-858 ABGB, *AnerbG, Kärtner ErbhöfeG, Tiroler HöfeG*, red. H. Schwimann, G. Kodek, Wien 2018, § 584, nb 2, s. 119 – autorka wskazuje, że regulacja ta została uchylona „bez żadnego odpowiednika”. Co do formy testamentu ustnego w prawie austriackim por. W. Borysiak, *Przyszłość...*, s. 28-34 oraz wcześniej W. Borysiak, *Testamenty szczególne w formie ustnej w perspektywie porównawczej*, „Prawo w Działaniu” 2016/27, s. 113-115, <https://iws.gov.pl/wp-content/uploads/2018/09/27-Witold-Borysiak.pdf> (dostęp: 9.05.2023 r.).

⁶⁹ *Schweizerisches Zivilgesetzbuch* z 10.12.1907 r. (szwajcarski kodeks cywilny).

⁷⁰ *Burgerlijk Wetboek* z 1992 r. (holenderski kodeks cywilny) – dalej BW. Na określenie testamentu podróznego użyto w doktrynie (zapewne złośliwie) sformułowania „*Titanic*testament” – D. Kolkman, *Testamentary Formalities in the Netherlands*, [w:] *Comparative Succession Law*, t. 1, *Testamentary Formalities*, red. K.G.C. Reid, M.J. de Waal, R. Zimmermann, Oxford 2011, s. 159.

⁷¹ W prawie holenderskim jest ona odpowiednikiem testamentu holograficznego oddawanego na przechowanie odpowiedniemu podmiotowi urzędowemu (na temat tej formy testamentu zob. szerzej: W. Borysiak, *Przyszłość...*, s. 37-38 oraz 70).

⁷² Ciekawe rozwiązanie zawiera art. 4:103 ust. 2 BW, który choć przewiduje wymóg, aby świadek rozumiał język, w którym testator sporządzał swoją ostatnią wolę, oraz był pełnoletni, to jednak wyłącza ten ostatni wymóg w odniesieniu do żołnierzy uczestniczących w działaniach wojennych lub osób, które biorą udział w zwalczaniu epidemii lub kryzysu.

wobec której składał on swoje oświadczenie woli, oraz świadków (art. 4:103 ust. 1 zd. 2 BW). Testament ten cechuje się znacznym obniżeniem wymogów formalnych względem testamentu sporządzanego przed notariuszem, który jest uważany w prawie holenderskim za podstawową formę testamentu⁷³. Niemniej jednak brak podpisu testatora lub osoby urzędowej powoduje nieważność testamentu (por. art. 4:109 ust. 1 oraz art. 4:109 ust. 3 w zw. z art. 4:109 ust. 2 BW)⁷⁴. Naruszenie pozostałych wymogów formalnych nie czyni testamentu nieważnym z mocy prawa, lecz jedynie umożliwia jego unieważnienie (por. art. 4:109 ust. 4 BW). Ponadto dokument taki powinien być wysłany w zamkniętej kopercie do Centralnego Rejestru Testamentów w Hadze tak szybko, jak to możliwe (art. 4:106 ust. 1 BW).

W przypadku gdy okaże się, że zostały spełnione wymogi formalne sporządzenia testamentu podróznego, jednak nie zostały spełnione jego przesłanki materialne, nie jest on nieważny z mocy prawa, lecz jedynie wzruszalny. Zasada ta znajduje jednak zastosowanie jedynie wówczas, gdy testator umrze w ciągu 6 miesięcy od sporządzenia testamentu w tej formie (por. art. 4:108 BW).

Testament podrózny może zostać również unieważniony, jeżeli testator umrze 6 miesięcy po ustaniu okoliczności, o których mowa w art. 4:101 BW (por. art. 4:107 ust. 1 BW)⁷⁵. Termin ten ulega każdorazowo przedłużeniu o miesiąc, jeżeli testator nie miał obiektywnie możliwości sporządzenia testamentu w ostatnim miesiącu upływającego terminu (por. art. 4:107 ust. 2 BW).

2.7. Włochy

W prawie włoskim testament na statku morskim (*testamento a bordo di nave*)⁷⁶ uregulowany jest w art. 611–615 *Codice Civile*⁷⁷. Jednocześnie odrębny testament na statku powietrznym uregulowany został w art. 616 CCI⁷⁸. Zgodnie z art. 611 CCI podczas rejsu morskiego (*viaggio per mare*)⁷⁹ testament może być sporządzony wobec

⁷³ D. Kolkman, *Testamentary...*, [w:] *Comparative...*, t. 1, *Testamentary...*, s. 160.

⁷⁴ Jeżeli testator lub jeden ze świadków zadeklarował, że nie jest w stanie podpisać dokumentu z powodu niewykształcenia lub innej szczególnej przyczyny, taka deklaracja powinna zostać umieszczona w dokumencie poświadczającym treść oświadczenia woli testatora, co zastępuje wówczas podpis (art. 4:103 ust. 3 BW).

⁷⁵ W doktrynie holenderskiej wskazuje się, że rozwiązanie takie jest uzasadnione tym, iż testator powinien być świadomy szczególnego charakteru testamentu w formie podróжной, a więc zastąpić go – skoro tylko nadejdzie taka możliwość – testamentem w formie zwykłej. Por. W.D. Kolkman, *Testamentary...*, [w:] *Comparative...*, t. 1, *Testamentary...*, s. 160.

⁷⁶ Zdaniem większości przedstawicieli doktryny obejmuje to np. także łodzie rybackie, jeżeli jest na nich technicznie możliwe sporządzenie testamentu w tej formie – por. E. Fonte, [w:] *Codice Civile*, t. 1, *Artt. 1–1702*, red. P. Rescigno, Milano 2021, s. 1164.

⁷⁷ *Codice Civile* (włoski kodeks cywilny) z 16.03.1942 r. – dalej CCI.

⁷⁸ W polskiej literaturze zagadnienie formy testamentu podróжного w prawie włoskim omawia: J. Waszczuk, *Szczególne formy testamentu w prawie włoskim*, „Zeszyty Prawnicze Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego” 2007/1, s. 261–265.

⁷⁹ Co do interpretacji tego pojęcia w literaturze włoskiej, m.in. wykluczającej z tego zakresu żeglugę rzeczną lub turystyczną po jeziorach, zob.: M. Vascellari, [w:] *Commentario breve al codice civile*, red. G. Cian, A. Trabucchi, Milano 2016, s. 639; E. Fonte, [w:] *Codice...*, t. 1, *Artt. 1–1702...*, s. 1164; w literaturze polskiej por. J. Waszczuk, *Szczególne...*, s. 262.

kapitana statku⁸⁰ (ust. 1), a sam kapitan statku może testować wobec osoby o randze bezpośrednio niższej (ust. 2)⁸¹. Testament w tej formie może sporządzić każdy, kto znajduje się na statku. Dokument ten powinien zostać sporządzony w 2 oryginałach w obecności 2 świadków i musi być podpisany przez spadkodawcę, osobę, która odebrała oświadczenie, a także przez świadków. Jeżeli spadkodawca lub świadkowie nie mogą się podpisać, należy wskazać przyczynę, która uniemożliwiła im złożenie podpisu (art. 612 ust. 1 CCI). Następnie taki testament jest przechowywany w dokumentach pokładowych i odnotowywany w rejestrze okrętowym (*giornale di bordo*) lub dzienniku pokładowym (*giornale nautico*) oraz na liście załogi (*ruolo d'equipaggio*) – art. 612 ust. 2 CCI.

Jeżeli statek zawinie do portu zagranicznego, w którym znajduje się odpowiednia włoska władza konsularna, kapitan jest obowiązany dostarczyć konsulowi jeden z oryginałów testamentu, kopię adnotacji dokonanej w rejestrze okrętowym lub dzienniku pokładowym oraz na liście załogi (art. 613 ust. 1 CCI). Gdy statek powróci do Włoch, 2 oryginały testamentu lub ten, który nie został zdeponowany podczas podróży, muszą zostać dostarczone do lokalnych władz morskich wraz z kopią właściwej adnotacji (art. 613 ust. 2 CCI)⁸². Lokalny organ władz morskich lub organ konsularny zobowiązany jest sporządzić raport z doręczenia im testamentu oraz przekazać go wraz ze wszystkimi innymi dokumentami do Ministerstwa Obrony (*Ministero della difesa*) lub Ministerstwa Marynarki Handlowej (*Ministero della marina mercantile*) – w zależności od tego, czy testament został sporządzony na pokładzie okrętu marynarki wojennej albo na statku marynarki handlowej. Właściwe ministerstwo zarządza zdeponowanie jednego z oryginałów testamentu w swoim archiwum, a drugi przesyła do archiwum notarialnego miejsca zamieszkania lub ostatniego miejsca pobytu spadkodawcy (art. 614 CCI). Zdeponowanie oryginału pełni tu tylko funkcję dowodową, stąd jego brak nie jest przyczyną nieważności testamentu⁸³.

Testament sporządzony podczas podróży drogą morską traci swoją skuteczność po upływie 3 miesięcy od zejścia spadkodawcy na ląd w miejscu, w którym możliwe jest sporządzenie testamentu w formie zwykłej (art. 615 CCI). Generalnie w doktrynie uznaje się, że jest to niezależne od tego, czy przed upływem tego terminu spadkodawca rozpocznie nową podróż morską⁸⁴.

Zgodnie z art. 616 CCI wskazane regulacje dotyczące sporządzenia testamentu na statku morskim znajdują zastosowanie do testamentu sporządzonego na pokładzie

⁸⁰ Przez to pojęcie rozumie się każdą osobę dowodzącą w danym momencie statkiem, np. na skutek choroby jej właściwego kapitana. M. Vascellari, [w:] *Commentario...*, s. 639.

⁸¹ W doktrynie włoskiej przyjmuje się jednak, że w przypadku obecności notariusza na pokładzie wykluczone jest sporządzenie testamentu w opisanej szczególnej formie – zob. J. Waszczuk, *Szczególne...*, s. 263.

⁸² Z takiego przekazania sporządza się adnotację w odpowiednich dziennikach okrętowych przy odpowiednich wpisach (art. 613 ust. 3 CCI).

⁸³ E. Fonte, [w:] *Codice...*, t. 1, *Artt. 1-1702...*, s. 1166.

⁸⁴ Por. M. Vascellari, [w:] *Commentario...*, s. 639 – autor wskazuje jednak, że pogląd odmienny jest również reprezentowany w doktrynie.

statku powietrznego podczas podróży lotniczej⁸⁵. Testament ten sporządzany jest wobec kapitana statku powietrznego w obecności 1 lub, jeśli to możliwe, 2 świadków (art. 616 ust. 2 CCI). Treść testamentu zapisywana jest w dzienniku podróży (*giornale di rotta*; art. 616 ust. 4 CCI). W wypadku testamentu sporządzonego na statku powietrznym uprawnienia władz morskich – opisane powyżej – przypisane są do odpowiednich władz lotniczych (*autorità aeronautiche*; por. art. 616 ust. 3 CCI).

Brak sporządzenia odpowiedniego dokumentu lub brak złożenia na nim podpisu przez testatora lub świadków powoduje nieważność testamentu (art. 619 ust. 1 CCI). Inne wadliwości formalne takiego testamentu powodują możliwość jego unieważnienia na żądanie osób, które mają w tym interes prawny (art. 606 ust. 2 w zw. z art. 619 ust. 2 CCI).

We włoskiej literaturze wskazuje się na wyjście z użycia w praktyce tej formy testamentu i postuluje się jej usunięcie⁸⁶. Nie jest też ona przedmiotem głębszego zainteresowania doktryny⁸⁷.

2.8. Hiszpania

W prawie hiszpańskim testament podróżny (*testamento marítimo*) można sporządzić jedynie na pokładzie statku podczas podróży morskiej (art. 722–731 *Código Civil*)⁸⁸. Nie jest jednak konieczne, aby okręt wojenny lub statek znajdował się na pełnym morzu⁸⁹. Testament można sporządzić zarówno w formie podstawowej (określanej jako „forma otwarta” – *testamento abierto*)⁹⁰, jak i w formie tajemnej (określanej jako „forma zamknięta” – *testamento cerrado*)⁹¹. W doktrynie hiszpańskiej można spotkać poglądy obejmujące pojęciem „statku” również statki powietrzne⁹².

W przypadku okrętów wojennych testament w formie podróżnej może być sporządzony w obecności 2 świadków wobec księgowego okrętu (skarbnika – *contador*) lub osoby pełniącej jego obowiązki⁹³, a następnie taki testament powinien zostać

⁸⁵ Na temat porównania testamentu sporządzonego na statku morskim do testamentu sporządzanego na statku powietrznym zob. w literaturze włoskiej: E. Fonte, [w:] *Codice...*, t. 1, *Artt. 1-1702...*, s. 1167, a w literaturze polskiej: J. Waszczuk, *Szczególne...*, s. 262.

⁸⁶ M. Sesta, *Codice delle successioni e donazioni*, t. 1, *Costituzione e Quattro Codici*, Milano 2011, s. 1230.

⁸⁷ Przykładowo wzmiankują jedynie jej występowanie: A. Trabucchi, L. Bullo, [w:] *Istituzioni di diritto civile*, red. G. Trabucchi, Padova 2007, s. 448.

⁸⁸ *Real Decreto* z 24.07.1889 r. – *Código Civil* (hiszpański kodeks cywilny) – dalej CCE. Omawiane przepisy umiejscowione są w księdze III (Różne sposoby nabywania własności) tytule III („Prawo spadkowe”) rozdziale 1 („O testamentach”) w sekcji 8.

⁸⁹ O.M. Hierneis, *Spanien*, [w:] *Internationales Erbrecht*, red. M. Ferid, K. Firsching, H. Döner, R. Hausmann, München, publikacja wymiennokartkowa, stan na wrzesień 2011 r., nb 242.

⁹⁰ W prawie hiszpańskim określa się w ten sposób urzędową formę testamentu, którą sporządza się przed notariuszem w obecności 2 świadków (por. art. 694–705 CCE).

⁹¹ Jest to forma testamentu zbliżona do tzw. testamentu mistycznego. Formę tę w prawie hiszpańskim omawia szerzej: S.C. Lapuente, *Testamentary Formalities in Spain*, [w:] *Comparative Succession Law*, t. 1, *Testamentary Formalities*, red. K.G.C. Reid, M.J. de Waal, R. Zimmermann, Oxford 2011, s. 82–83. Zob. też w literaturze porównawczej: H.P. Schömmmer, [w:] *Internationales Erbrecht. Spanien*, München 2003, s. 109–110.

⁹² Por. O.M. Hierneis, *Spanien*, [w:] *Internationales...*, nb 242 oraz tam wskazaną literaturę.

⁹³ Wymogiem, który ustawodawca hiszpański przewiduje wobec świadków, jest to, aby nie byli oni niewidomi oraz byli w stanie zrozumieć informacje przekazywane przez testatora.

potwierdzony przez dowódcę okrętu (art. 722 ust. 1 i 2 CCE). W przypadku statków handlowych testament powinien być sporządzony w obecności 2 świadków przed kapitanem statku lub osobą działającą w jego zastępstwie (art. 722 ust. 3 CCE). Testamenty sporządzane przez dowódcę okrętu wojennego i kapitana statku handlowego potwierdza osoba, która potencjalnie zastępowałaby ich na stanowisku (art. 723 CCE). Świadkowie powinni generalnie zostać wybrani spośród pasażerów okrętu wojennego lub statku (jeżeli są oni na nich akurat obecni)⁹⁴.

Sporządzony testament jest przechowywany przez kapitana statku, a adnotację o jego sporządzeniu dokonuje się w dzienniku pokładowym (art. 724 CCE). W momencie zawinięcia statku do zagranicznego portu, w którym znajduje się przedstawicielstwo dyplomatyczne lub konsularne Hiszpanii, dowódca okrętu wojennego lub kapitan statku handlowego powinien doręczyć przedstawicielowi dyplomatycznemu lub konsularnemu kopię testamentu⁹⁵ oraz adnotację z dziennika pokładowego (art. 725 ust. 1 CCE). Kopia testamentu musi zawierać takie same podpisy jak oryginał, jeżeli osoby, które go podpisały, żyją i znajdują się na pokładzie. W przeciwnym razie kopia testamentu powinna być potwierdzona przez księgowego okrętu lub kapitana statku, wobec których został sporządzony testament, lub osobą działającą w ich zastępstwie. Powinna być także podpisana przez osoby, które brały udział w sporządzaniu testamentu, a znajdują się jeszcze na pokładzie statku (art. 725 ust. 2 CCE). Przedstawiciel dyplomatyczny lub konsularny Hiszpanii po zamknięciu i opieczętowaniu kopii testamentu przesyła ją wraz z adnotacją z dziennika pokładowego do Ministra Marynarki Wojennej, który deponuje ją w odpowiednim archiwum (art. 725 ust. 3 CCE). Dowódca okrętu wojennego lub kapitan statku handlowego, który dostarcza hiszpańskiemu przedstawicielowi dyplomatycznemu lub konsularnemu kopię testamentu, otrzymuje od jednego z nich zaświadczenie o przekazaniu kopii i odnotowuje ten fakt w dzienniku pokładowym (art. 725 ust. 4 CCE).

W momencie, w którym okręt wojenny lub statek handlowy zawiną do hiszpańskiego portu, dowódca okrętu wojennego lub kapitan statku handlowego mają obowiązek dostarczyć zapieczętowany oryginał testamentu odpowiedniej władzy morskiej wraz z kopią adnotacji z dziennika pokładowego (art. 726 ust. 1 CCE). Na potwierdzenie otrzymują zaświadczenie o przekazaniu oryginału i odnotowują ten fakt w dzienniku pokładowym (art. 726 ust. 2 w zw. z art. 725 ust. 4 CCE). Ta „odpowiednia władza morska” przekazuje następnie testament Ministrowi Marynarki Wojennej. W wypadku sporządzenia – na pokładzie hiszpańskiego statku – testamentu przez cudzoziemca Minister Marynarki Wojennej powinien przekazać go odpowiedniemu ministrowi, który przekazuje go władzom właściwego państwa drogą dyplomatyczną (art. 728 CCE).

Jeżeli testator zmarł podczas podróży morskiej, dowódca okrętu wojennego lub kapitan statku handlowego przechowują testament i dokonują o tym adnotacji w dzienniku pokładowym. Następnie testament wraz z zaświadczeniem potwierdzającym

⁹⁴ Przynajmniej jeden z nich powinien móc się podpisać i powinien uczynić to za siebie oraz ewentualnie za spadkodawcę, jeżeli ten nie umie się podpisać lub nie jest w stanie tego zrobić (por. art. 722 ust. 4 CCE).

⁹⁵ Ewentualnie powinien przekazać dokument potwierdzający sporządzenie testamentu w formie tajemnej.

zgon powinni przekazać odpowiedniej władzy morskiej po dopłynięciu do jednego z hiszpańskich portów (art. 729 CCE)⁹⁶.

Podkreślenia wymaga również to, że w razie niebezpieczeństwa rozbicia statku do załogi i pasażerów okrętów wojennych lub statków handlowych zastosowanie może znaleźć art. 720 CCE regulujący formę testamentu wojskowego sporządzanego w niebezpieczeństwie śmierci⁹⁷. Taki testament może być sporządzony ustnie w obecności dwóch świadków (art. 720 ust. 1 CCE) i traci moc od razu po tym, jak spadkodawca przeżyje niebezpieczeństwo uzasadniające jego sporządzenie (art. 720 ust. 2 CCE)⁹⁸.

Testament podróżny traci swoją ważność wraz z upływem 4 miesięcy, licząc od chwili, w której spadkodawca powinien wsiąść na ląd w miejscu, w którym jest w stanie sporządzić testament w formie zwykłej (art. 730 CCE).

Testament podróżny zapewne rzadko występuje w praktyce sądów hiszpańskich, gdyż nie jest przedmiotem szerszego zainteresowania hiszpańskiej doktryny⁹⁹. Wskazuje się zresztą, że ta forma testamentu nie ma współcześnie większego znaczenia wobec skróconego czasu trwania podróży morskich i zmniejszonego niebezpieczeństwa związanego z uczestnictwem w nich¹⁰⁰.

2.9. Wnioski z analizy porównawczej

W ustawodawstwach zagranicznych, podobnie jak w prawie polskim, występują formy testamentów, których sporządzenie jest możliwe jedynie podczas podróży na statkach morskich lub powietrznych¹⁰¹. Generalnie (ze względu na czasy, w których przepisy je regulujące były tworzone) dotyczą one podróży na statkach morskich, a zdecydowanie rzadziej – tak jak w prawie polskim – podróży na statkach powietrznych (np. w prawie holenderskim i włoskim). W niektórych systemach prawnych testamenty w tej formie nie występują (np. w prawie szwajcarskim oraz prawie austriackim od 1.01.2005 r.).

Na ogół ocena wskazanych form testamentów jest w prawie porównawczym negatywna¹⁰². W doktrynie wskazuje się przykładowo, że może to być „nowa forma

⁹⁶ W takim przypadku testament zamknięty staje się testamentem otwartym, ze wszystkimi tego konsekwencjami (por. art. 727 CCE).

⁹⁷ Por. szerzej O.M. Hierneis, *Spanien*, [w:] *Internationales...*, nb 242. Na temat tej formy testamentu zob. szerzej w literaturze polskiej: W. Borysiak, *Przyszłość...*, s. 73.

⁹⁸ Co do oceny tego rozwiązania w literaturze polskiej por. J. Rudnicki, *Testament...*, s. 180 i 205.

⁹⁹ Na przykład G.G. Cantero, J.R. Albesa, C. de Amunátegui Rodríguez, L.A. Anguita Villanueva, C. Lalana del Castillo, *Spain*, [w:] *International Encyclopaedia of Laws. Family and Succession Law*, red. W. Pintens, stan na listopad 2012 r., s. 311–313 jedynie dosłownie przytaczają treść tej regulacji, nie omawiając jej w jakikolwiek sposób. Pomijają ją też, analizując formy testamentu w prawie hiszpańskim, np. Erhard Huzel oraz Burckhardt Löber (E. Huzel, B. Löber, *Spanien*, [w:] *Erbrecht in Europa*, red. R. Süß, Bonn 2008, s. 1430–1433).

¹⁰⁰ O.M. Hierneis, *Spanien*, [w:] *Internationales...*, nb 242.

¹⁰¹ Co do ich oceny na tle porównawczym por. K.G.C. Reid, M.J. de Waal, R. Zimmermann, *Testamentary Formalities in Historical and Comparative Perspective*, [w:] *Comparative Succession Law*, t. 1, *Testamentary Formalities*, red. K.G.C. Reid, M.J. de Waal, R. Zimmermann, Oxford 2011, s. 453.

¹⁰² K.G.C. Reid, M.J. de Waal, R. Zimmermann, *Testamentary...*, [w:] *Comparative...*, t. 1, *Testamentary...*, s. 453. Zob. też R. Zimmermann, *Testamentsformen...*, s. 490.

rozrywki” podczas lotu, gdyż znudzeni (lub przerażeni) pasażerowie mogą umilić sobie monotonię długiego lotu, wzywając kapitana statku powietrznego, aby sporządzić testament w takiej formie¹⁰³. Wskazuje się też, że stworzenie możliwości sporządzenia testamentu w szczególnej formie dla osób podróżujących drogą morską lub powietrzną nie jest oczywista. Trafnie bowiem zauważono, że nic nie stoi na przeszkodzie, aby podróżny sporządził taki testament na pokładzie w formie własnoręcznej, a gdyby chciał sporządzić testament w formie publicznej, udał się do notariusza „przed zapakowaniem toreb”¹⁰⁴. Ponadto w wielu systemach prawnych podkreśla się fakt „wyjścia ich z użycia” w praktyce¹⁰⁵, czego skutkiem jest nikłe zainteresowanie nimi doktryny (np. w prawie niemieckim, prawie francuskim czy prawie hiszpańskim). Zauważa się też, że w praktyce w rzeczywistości kryzysowych sytuacjach związanych z zatonięciem statku testament podróżny sporządzony na papierze w większości przypadków zostanie po prostu utracony¹⁰⁶. Podobne uwagi można zresztą odnieść do testamentów sporządzanych na statkach powietrznych w wypadku ich ewentualnej katastrofy¹⁰⁷.

3. Ocena aktualnego stanu prawa polskiego oraz uwagi *de lege ferenda*

Ze wszystkich form testamentów szczególnych istniejących w polskim porządku prawnym największe znaczenie ma niewątpliwie testament ustny. Obserwacja praktyki wskazuje, że wynika to m.in. z faktu ewidentnej niechęci spadkodawców do sporządzania testamentu w formach zwykłych (notarialnej i holograficznej) oraz odraczania aktu testowania „na ostatnią chwilę życia”¹⁰⁸. Z kolei testament podróżny nie odgrywa w praktyce jakiegokolwiek znaczenia. Powstają zatem pytania o zakres możliwych zmian lub o usunięcie tej formy testamentu szczególnego z Kodeksu cywilnego.

Tak jak wskazano powyżej w pkt 2 analiza porównawcza wskazuje, że stworzenie możliwości sporządzenia testamentu w szczególnej formie dla osób podróżujących drogą morską lub powietrzną nie jest przekonujące. Podróżny może przecież sporządzić testament na pokładzie statku w formie własnoręcznej lub udać się do notariusza przed wyruszeniem w podróż. W wypadkach nagłych nie jest zaś wyłączone

¹⁰³ K.G.C. Reid, M.J. de Waal, R. Zimmermann, *Testamentary...*, [w:] *Comparative...*, t. 1, *Testamentary...*, s. 453, przypis 200: „So is born a new form of in-flight entertainment: bored (or frightened) passengers can while away the tedium of a long flight by summoning the captain to make a will”.

¹⁰⁴ K.G.C. Reid, M.J. de Waal, R. Zimmermann, *Testamentary...*, [w:] *Comparative...*, t. 1, *Testamentary...*, s. 453, przypis 200: „Travellers suddenly infected by testamentary zeal can express their feelings by means of a private will; those who wish to make a public will should do so before packing their bags”.

¹⁰⁵ Zob. np. uwagi, które czynią na tle prawa niemieckiego: W. Baumann, [w:] *J. von Staudingers Kommentar...*, t. 5, *Erbrecht...*, § 2251, nb 3, s. 238–239; a także: K. Muscheler, *Erbrecht*, t. 1, s. 901; a na tle prawa włoskiego: M. Sesta, *Codice...*, t. 1, *Costituzione...*, s. 1230.

¹⁰⁶ W. Baumann, [w:] *J. von Staudingers Kommentar...*, t. 5, *Erbrecht...*, § 2251, nb 3, s. 238–239.

¹⁰⁷ Por. uwagi na tle prawa polskiego: K.W. Rozum, *Testamenty...*, [w:] *Testament w prawie...*, s. 280–281.

¹⁰⁸ W. Borysiak, *Testament...*, [w:] *Testament w prawie...*, s. 24 i 28.

sporządzenie przez takie osoby testamentu szczególnego w formie ustnej. Ponadto do zastanowienia może skłaniać fakt, że w literaturze porównawczej podkreśla się okoliczność „wyjścia z użycia” w praktyce testamentu w tej formie¹⁰⁹.

Za usunięciem opisywanej formy testamentu z Kodeksu cywilnego przemawia nie tylko brak zastosowania jej w praktyce, ale nawet standardy postępowania polskich przewoźników. W badaniu przeprowadzonym przez P. Cybulę, który wysłał oficjalne zapytanie do różnych linii morskich i lotniczych o możliwość sporządzenia testamentu podróznego przed kapitanem ich linii, wynika, że możliwość taka faktycznie nie występuje¹¹⁰. Autor ten otrzymał nawet od polskiego przewoźnika lotniczego PLL LOT formalną odpowiedź, że sporządzenie testamentu w tej formie nie jest możliwe¹¹¹. Identyczną oficjalną odpowiedź – wskazującą ponadto na to, że „w przeszłości dowódcy statków PLL LOT nie sporządzali takich testamentów” – uzyskał również Kewin Wojciech Rozum¹¹². Podano także wyjaśnienie, że ze względu na brak oficjalnych wytycznych operatora lotniczego kapitan statku nie mógłby wziąć udziału w sporządzeniu takiego testamentu¹¹³. Oznacza to, że pasażer chcący sporządzić taki testament podczas podróży polskim statkiem powietrznym spotka się z odmową¹¹⁴. Ponadto duże wątpliwości może budzić ustalenie listy statków morskich i powietrznych, które byłyby objęte kodeksowym pojęciem „polskie statki morskie lub powietrzne”¹¹⁵.

Przeciwko utrzymywaniu tej formy testamentu w prawie polskim *de lege ferenda* przemawiają również argumenty odwołujące się do ekonomicznej racjonalności tego rozwiązania. W doktrynie zauważono, że utrzymywanie tej formy testamentu w polskim systemie prawnym potencjalnie wymaga od przewoźników morskich i lotniczych przeprowadzenia szkoleń kapitanów w zakresie sposobu sporządzania takiego testamentu, a także ubezpieczenia się od odpowiedzialności związanej z tym, że akt ostatniej woli zostanie sporządzony nieprawidłowo, a przez to będzie

¹⁰⁹ Zob. np. wskazywane już powyżej uwagi poczynione w świetle prawa niemieckiego: W. Baumann, [w:] *J. von Staudingers Kommentar...*, t. 5, *Erbrecht...*, § 2251, nb 3, s. 238–239; i prawa włoskiego: M. Sesta, *Codice...*, t. 1, *Costituzione...*, s. 1230.

¹¹⁰ P. Cybula, *Testament...*, [w:] *50 lat kodeksu...*, s. 397. Tak też: P. Księżak, *Prawo...*, s. 217, nb 237; A. Pabin, *Testament...*, s. 109–110.

¹¹¹ P. Cybula, *Testament...*, [w:] *50 lat kodeksu...*, s. 397.

¹¹² K.W. Rozum, *Testamenty...*, [w:] *Testament w prawie...*, s. 279.

¹¹³ K.W. Rozum, *Testamenty...*, [w:] *Testament w prawie...*, s. 280. Jak więc wskazuje się w doktrynie, w prawie polskim istnieje „brak przygotowania praktycznego przewoźników i ich pracowników do sporządzania testamentu w tej formie” – J. Kuźmicka-Sulikowska, [w:] *Kodeks...*, art. 953, nb 4; w tym też kierunku P. Cybula, *Testament...*, [w:] *50 lat kodeksu...*, s. 394–397; A. Pabin, *Testament...*, s. 109–110.

¹¹⁴ Taka odmowa będzie tym bardziej uzasadniona, jeżeli w danym przypadku przemawiać będą za nią względy związane z bezpieczeństwem danego lotu – por. uwagi: P. Cybula, *Testament...*, [w:] *50 lat kodeksu...*, s. 393 i 396; A. Pabin, *Testament...*, s. 110; M. Załucki, *Forma...*, s. 37; M. Załucki, [w:] *Kodeks...*, art. 953, nb 3–5; J. Kuźmicka-Sulikowska, [w:] *Kodeks...*, art. 953, nb 4 oraz B. Kucia, *Forma...*, s. 220 („Trudno [...] oczekiwać od dowódcy statku lub jego zastępcy, że poświęci bezpieczeństwo pasażerów, załogi i ładunku, aby zaprzestając wykonywania obowiązków związanych z kierowaniem statku, przyjąć oświadczenie ostatniej woli testatora”).

¹¹⁵ Por. rozważania: P. Cybula [w:] *Testament...*, [w:] *50 lat kodeksu...*, s. 397–398. Podobnie: K.W. Rozum, *Testamenty...*, [w:] *Testament w prawie...*, s. 280. Zob. też S. Wójcik, F. Zoll, [w:] *System Prawa Prywatnego*, t. 10, *Prawo spadkowe*, red. B. Kordasiewicz, Warszawa 2015, s. 387–388.

nieważny¹¹⁶. Koszty te mogą jednak w łatwy sposób zostać pominięte przez usunięcie tej formy testamentu z Kodeksu cywilnego.

4. Podsumowanie

Reasumując, należy zgodzić się z decyzją projektodawcy o usunięciu w przyszłości tej formy testamentu szczególnego z Kodeksu cywilnego. W odniesieniu do uwag zgłaszanych przez Biuro Studiów i Analiz Sądu Najwyższego oraz Krajową Radę Sądownictwa warto podkreślić, że także po proponowanych zmianach możliwe będzie sporządzenie takiego testamentu w formie ustnej na pokładzie statku morskiego lub powietrznego w sytuacji zaistnienia szczególnych i nagłych okoliczności, uzasadniających obawę rychłej śmierci spadkodawcy¹¹⁷, oraz wobec braku możliwości skorzystania z innych form testamentu (choć zapewne faktycznie często będzie można w takich sytuacjach sporządzić testament w formie holograficznej¹¹⁸). Tym bardziej więc przemawia to za usunięciem testamentu podróznego z Kodeksu cywilnego.

Bibliografia

1. Baumann W., [w:] J. von Staudingers Kommentar zum Bürgerlichen Gesetzbuch mit Einführungsgesetz und Nebengesetzen, t. 5, *Erbrecht. §§ 2229–2264 (Errichtung und Aufhebung eines Testaments)*, red. C. Baldus, Berlin 2018.
2. Borysiak W., *Przyszłość testamentów szczególnych w prawie polskim na tle porównawczym*, Warszawa 2021, https://iws.gov.pl/wp-content/uploads/2022/10/IWS_Borysiak-W._Przyszlosc-testamentow-szczegolnych-w-prawie-polskim-na-tle-porownawczym.pdf (raport).
3. Borysiak W., *Testament ustny de lege ferenda w świetle badań empirycznych i prawnoporównawczych*, [w:] *Testament w prawie polskim – wybrane problemy*, red. E. Kabza, K. Krupa-Lipińska, Toruń 2018.
4. Borysiak W., *Testamenty szczególne w formie ustnej w perspektywie porównawczej*, Prawo w Działaniu 2016, t. 27, <https://iws.gov.pl/wp-content/uploads/2018/09/27-Witold-Borysiak.pdf>.
5. Brox H., Walker W.-D., *Erbrecht*, München 2018.
6. Budner P., *Ewolucja testamentu wojskowego w prawie polskim*, [w:] *Testament w prawie polskim – wybrane problemy*, red. E. Kabza, K. Krupa-Lipińska, Toruń 2018.
7. Cantero G.G., Albesa J.R., de Amunátegui Rodríguez C., Anguita Villanueva L.A., Lalana del Castillo C., *Spain*, [w:] *International Encyclopaedia of Laws. Family and Succession Law*, red. W. Pintens, stan na listopad 2012.

¹¹⁶ Zob. P. Cybula, *Testament...*, [w:] *50 lat kodeksu...*, s. 394–395. Pogląd ten podzielił Konrad Osajda (K. Osajda, [w:] *Komentarze...*, t. 4a, *Kodeks...*, art. 953, nt 24).

¹¹⁷ Nie jest to bowiem podważane w doktrynie – zob. za wielu J. Ignaczewski, *Prawo spadkowe. Art. 922–1088 k.c. Komentarz*, Warszawa 2004, s. 151; J. Kuźmicka-Sulikowska, [w:] *Kodeks...*, art. 953, nb 14.

¹¹⁸ Por. np. M. Pazdan, [w:] *Kodeks cywilny*, t. 2, *Komentarz. Art. 450–1088. Przepisy wprowadzające*, red. K. Pietrzykowski, Warszawa 2021, art. 953, nb 9.

8. Cybula P., *Testament podróŜny de lege lata i de lege ferenda (zagadnienia wybrane)*, [w:] *50 lat kodeksu cywilnego. Perspektywy rekodyfikacji*, red. P. Stec, M. Załucki, Warszawa 2015.
9. Ebenroth C.T., *Erbrecht*, München 1992.
10. Fonte E., [w:] *Codice Civile*, t. 1, Artt. 1–1702, red. P. Rescigno, Milano 2021.
11. Gruber M., Sprohar-Heimlich H., Scheuba E., [w:] *Erbrecht und Vermögensnachfolge*, red. M. Gruber, S. Kalss, K. Müller, M. Schauer, Wien 2018.
12. Haberko J., [w:] *Kodeks cywilny*, t. 3, *Komentarz. Art. 627–1088*, red. M. Gutowski, Warszawa 2022.
13. Hagen W., [w:] *Münchener Kommentar zum Bürgerlichen Gesetzbuch*, t. 9, *Erbrecht. §§ 1922–2385, §§ 27–35 BeurkG*, red. S. Kessal-Wulf, München 2013.
14. Hierneis O.M., *Spanien*, [w:] *Internationales Erbrecht*, red. M. Ferid, K. Firsching, H. Döner, R. Hausmann, München, publikacja wymiennokartkowa, stan na wrzesień 2011.
15. Huzel E., Löber B., *Spanien*, [w:] *Erbrecht in Europa*, red. R. Süß, Bonn 2008.
16. Ignaczewski J., *Prawo spadkowe. Art. 922–1088 k.c. Komentarz*, Warszawa 2004.
17. Jankowa K., Tomczyk N., *Testament wojskowy*, [w:] *Testament w prawie polskim – wybrane problemy*, red. E. Kabza, K. Krupa-Lipińska, Toruń 2018.
18. Jensen N., *Testamentary Formalities in Early Modern Europe*, [w:] *Comparative Succession Law*, t. 1, *Testamentary Formalities*, red. K.G.C. Reid, M.J. de Waal, R. Zimmermann, Oxford 2011.
19. Jubault C., *Droit civil. Les successions. Les libéralités*, Paris 2010.
20. Kappler S., Kappler T., [w:] *Erman Bürgerliches Gesetzbuch. Handkommentar mit AGG, EGBGB (Auszug), ErbbauRG, LPartG, ProdHaftG, VbVG, VersAusglG und WEG*, t. 2, red. H.P. Westermann, B. Grunewald, G. Maier-Reimer, Köln 2017.
21. Kijowski M., *Kapitan polskiego statku morskiego wobec urodzenia, zgonu i małżeństwa*, *Metryka. Studia z zakresu prawa osobowego i rejestracji stanu cywilnego* 2017, nr 2.
22. Kipp T., Coing H., *Erbrecht. Ein Lehrbuch*, Tübingen 1990.
23. Kolkman W.D., *Testamentary Formalities in the Netherlands*, [w:] *Comparative Succession Law*, t. 1, *Testamentary Formalities*, red. K.G.C. Reid, M.J. de Waal, R. Zimmermann, Oxford 2011.
24. Kralik W., [w:] *Ehrenzweig System des österreichischen allgemeinen Privatrechts*, t. 4, *Das Erbrecht*, Wien 1983.
25. Księżak P., *Prawo spadkowe*, Warszawa 2017.
26. Kucia B., [w:] *Kodeks cywilny. Komentarz*, t. 6, *Spadki (art. 922–1088)*, red. M. Habdas, M. Fras, Warszawa 2019.
27. Kucia B., *Forma testamentu w systemach common law*, Warszawa 2016.
28. Kucia B., *Przesłanka „istnienia obawy rychłej śmierci spadkodawcy” – uwagi de lege lata i de lege ferenda*, *Rejent* 2012, nr 12.
29. Kuźmicka-Sulikowska J., [w:] *Kodeks cywilny. Komentarz*, red. E. Gniewek, P. Machnikowski, Warszawa 2021.
30. Lange H., Kuchinke K., *Erbrecht. Ein Lehrbuch*, München 2001.

31. Lange K.W., *Erbrecht*, München 2017.
32. Lapuente S.C., *Testamentary Formalities in Spain*, [w:] *Comparative Succession Law*, t. 1, *Testamentary Formalities*, red. K.G.C. Reid, M.J. de Waal, R. Zimmermann, Oxford 2011.
33. Leipold D., *Erbrecht*, Tübingen 2014.
34. Longchamps de Bériér F., *Law of Succession. Roman Legal Framework and Comparative Law Perspective*, Warszawa 2011.
35. Maciejewska-Szałas M., [w:] *Kodeks cywilny. Komentarz*, red. M. Balwicka-Szczyrba, A. Sylwestrzak, Warszawa 2022.
36. Malaurie P., Brenner C., *Les successions. Les libéralités*, Paris 2014.
37. Marty G., Raynaud P., *Droit civil. Les successions et les libéralités*, Paris 1983.
38. Mayer J., [w:] *Soergel Kommentar zum Bürgerlichen Gesetzbuch*, t. 22, *Erbrecht 2*, §§ 2064–2273, §§ 1–35 *BeurkG*, red. J. Damrau, Stuttgart 2003.
39. Muscheler K., *Erbrecht*, t. 1, Tübingen 2010.
40. Najjar I., Brémond V., *Libéralités: détermination et capacité des parties*, [w:] *Répertoire de droit civil*, stan na czerwiec 2011.
41. Nemeth K., [w:] *ABGB Praxiskommentar*, t. 4, §§ 531-858 *ABGB*, *AnerbG*, *Kärtner ErbhöfeG*, *Tiroler HöfeG*, red. H. Schwimann, G. Kodek, Wien 2018.
42. Olzen D., Looschelders D., *Erbrecht*, Berlin–Boston 2017.
43. Osajda K., [w:] *Komentarze Prawa Prywatnego*, t. 4a, *Kodeks cywilny. Komentarz. Spadki*, red. K. Osajda, Warszawa 2019.
44. Osajda K., *Testamenty XXI wieku: mistyczny, elektroniczny, cyfrowy na CD lub DVD*, Rzeczpospolita z 31.10.2005 r., dodatek „Prawo co Dnia”.
45. Osajda K., *Wpływ rozwoju techniki na uregulowanie formy testamentu – rozważania de lege ferenda*, *Rejent* 2010, nr 5.
46. Pabin A., *Testament jako akt sformalizowany – uwagi w sprawie przyszłego kształtu regulacji dotyczących formy rozrządzeń testamentowych*, *Studia Prawnicze* 2016, nr 1.
47. Pazdan M., [w:] *Kodeks cywilny*, t. 2, *Komentarz. Art. 450–1088. Przepisy wprowadzające*, red. K. Pietrzykowski, Warszawa 2021.
48. Pazdan M., *Prawo spadkowe*, [w:] *Zielona Księga. Optymalna wizja Kodeksu cywilnego Rzeczypospolitej Polskiej*, red. Z. Radwański, Warszawa 2006.
49. Pol K., *O przyszłości testamentu ustnego*, [w:] *Europeizacja prawa spadkowego – aktualne tendencje*, red. K.A. Dadańska, Szczecin 2016.
50. Pytel A., *Testament w formie elektronicznego dokumentu opatrzonego kwalifikowanym podpisem elektronicznym*, *Monitor Prawniczy* 2018, nr 14.
51. Reid K.G.C., de Waal M.J., Zimmermann R., *Testamentary Formalities in Historical and Comparative Perspective*, [w:] *Comparative Succession Law*, t. 1, *Testamentary Formalities*, red. K.G.C. Reid, M.J. de Waal, R. Zimmermann, Oxford 2011.
52. Rozum K.W., *Testamenty szczególnie pięćdziesiąt lat po ich wprowadzeniu – pytanie o konieczność rewizji norm*, [w:] *Testament w prawie polskim – wybrane problemy*, red. E. Kabza, K. Krupa-Lipińska, Toruń 2018.
53. Rudnicki J., *Rola formy testamentu. Uwagi na tle porównawczym*, *Forum Prawnicze* 2013, nr 2.

54. Rudnicki J., *Testament żołnierski i testamenty wojskowe w europejskiej tradycji prawnej*, Kraków 2015.
55. Schömmel H.P., [w:] *Internationales Erbrecht. Spanien*, München 2003.
56. Sesta M., *Codice delle successioni e donazioni, t. 1, Costituzione e Quattro Codici*, Milano 2011.
57. Sikora K., *Technologie biometryczne sposobem uwspółcześnienia przepisów o formie testamentu holograficznego*, *Studia Prawnicze. Rozprawy i Materiały* 2020, nr 2.
58. Skowrońska E., *Forma testamentu w prawie polskim*, Warszawa 1991.
59. Skowrońska-Bocian E., *Prawo spadkowe*, Warszawa 2022.
60. Skowrońska-Bocian E., *Testament w prawie polskim*, Warszawa 2004.
61. Skowrońska-Bocian E., Wierciński J., [w:] *Kodeks cywilny. Komentarz, t. 6, Spadki*, red. J. Gudowski, Warszawa 2017.
62. Sticherling P., [w:] *Münchener Kommentar zum Bürgerlichen Gesetzbuch, t. 11, Erbrecht. §§ 1922–2385, §§ 27–35 BeurkG*, red. S. Kessal-Wulf, München 2020.
63. Terré F., Lequette Y., Gaudemet S., *Droit civil. Les successions, les libéralités*, Paris 2014.
64. Trabucchi A., Bullo L., [w:] *Istituzioni di diritto civile*, red. G. Trabucchi, Padova 2007.
65. Turłukowski J., *Sporządzenie testamentu w praktyce*, Warszawa 2009.
66. Vascellari M., [w:] *Commentario breve al codice civile*, red. G. Cian, A. Trabucchi, Milano 2016.
67. Venandet G., Ancel P., Henry X., Tisserand-Martin A., Wiederkehr G., *Code Civil*, Paris 2015.
68. Waszczuk J., *Szczególne formy testamentu w prawie włoskim*, *Zeszyty Prawnicze Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego* 2007, nr 1.
69. Weidlich D., [w:] *Palandt Bürgerliches Gesetzbuch*, München 2017.
70. Welser R., [w:] *Kommentar zum Allgemeinen bürgerlichen Gesetzbuch, t. 1, §§ 1–1174 ABGB*, red. P. Rummel, Wien 2000.
71. Wendehorst C.C., *Testamentary Formalities in Austria*, [w:] *Comparative Succession Law, t. 1, Testamentary Formalities*, red. K.G.C. Reid, M.J. de Waal, R. Zimmermann, Oxford 2011.
72. Wójcik S., Zoll F., [w:] *System Prawa Prywatnego, t. 10, Prawo spadkowe*, red. B. Kordasiewicz, Warszawa 2015.
73. Załucki M., [w:] *Kodeks cywilny. Komentarz*, red. M. Załucki, Warszawa 2020.
74. Załucki M., *Forma testamentu w perspektywie rekodyfikacji polskiego prawa spadkowego. Czas na rewolucję?*, *Państwo i Prawo* 2017, nr 3.
75. Załucki M., *Uwagi w sprawie wykorzystania nowych technologii dla rozrządzeń na wypadek śmierci w trakcie zagrożenia życia w podróży*, [w:] *Prawne aspekty podróży i turystyki – historia i współczesność. Prace poświęcone pamięci profesora Janusza Sondla*, red. P. Cybula, Kraków 2018.
76. Załucki M., *Współczesne tendencje rozwoju dziedziczenia testamentowego – czyli nie tylko o potrzebie wprowadzenia wideotestamentu do nowego Kodeksu cywilnego*, *Roczniki Nauk Prawnych* 2012, t. 22, nr 2.

77. Zimmermann R., *Testamentary Formalities in Germany*, [w:] *Comparative Succession Law*, t. 1, *Testamentary Formalities*, red. K.G.C. Reid, M.J. de Waal, R. Zimmermann, Oxford 2011.
78. Zimmermann R., *Testamentsformen: »Willkur« oder Ausdruck einer Rechtskultur?*, *Rabels Zeitschrift für ausländisches und internationales Privatrecht* 2012, nr 3, <https://doi.org/10.1628/003372512801786881>.
79. Zoll F., *Testamentary Formalities in Poland*, [w:] *Comparative Succession Law*, t. 1, *Testamentary Formalities*, red. K.G.C. Reid, M.J. de Waal, R. Zimmermann, Oxford 2011.